

Проф. Івах Огієнко.

ТРИЯЗИЧНА ЄРЕСЬ
за часів
Костянтина й Мефодія.

Історично-літературна розвідка про боротьбу живої мови
за право бути мовою церкви в IX віці.

ВІДБИТКА З ЖУРНАЛУ „ДУХОВНИЙ СІЯЧ“
за 1927 р.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна, Зигмунтовська 13.
1927.

Проф. Івах Огієнко.

ТРИАЗИЧНА ЕРЕСЬ
за часів
Костянтина й Мефодія.

Історично-літературна розвідка про боротьбу живої мови
за право бути мовою церкви в IX віці.

ВІДБИТКА З ЖУРНАЛУ „ДУХОВНИЙ СІЯЧ“

=====
за 1927 р. =====

WARSZAWA.

Drukarnia Synodalna, Zygmuntowska 13

1927.

Зміст праці. I: Найголовніша ідея кирило-мефодіївської праці—Богослуження живою народною мовою. Встановлення такого Богослуження в Моравії, а через те—піднесення почуття гідності серед моравського народу. II: Боротьба німецького духовенства проти заведення слов'янського Богослуження; причини цієї боротьби духовні, політичні й матеріальні. Триязична наука. III: Одноязична жидівська ересь. Таргуми. Найстаріші переклади Біблії—арамейський та грецький. Двоязична ересь грецька. IV: Давні переклади Старого й Нового Завіту на живі народні мови. V: Давні грецькі отці церкви ставилися прихильно до заведення Богослуження живою мовою. VI: Розвиток трязичної ересі в західній церкві. VII: Триязична ересь в церкві грецькій. VIII: Жива народна мова вривається й до церкви західної. IX: Диспут св. Костянтина Філософа з трязичниками в Венеції. Докази логичні, історичні й каноничні, що відправляти Богослуження живою народною мовою не тільки можна, але й повинно. Твір Костянтина Філософа проти трязичної ересі. Триумф кирило-мефодіївської ідеї про відправлення Служб Божих живою народною мовою. Диспут св. Костянтина Філософа з трязичниками в Римі. Папа римський поблагословив переклади Костянтина й Мефодія. Література про трязичну ересь.

I.

Найголовнішою працею апостолів слов'янських, Костянтина та Мефодія, було запровадження Богослуження живою народною слов'янською мовою. Костянтин був перший з тих, що в новий час відновили величну ідею про навчання віри Христової живою мовою, він був першим, хто так широко поставив євангельський принцип рівноправності всіх мов в церковнім Богослуженні. І що найважливіше: Костянтин не тільки виставив і боронив свою величну ідею,—він її реально здійснив на Моравах. І в цьому полягає та велика заслуга, яку зробив Костянтин для слов'янської культури, заслуга, якої йому ніколи не забуде слов'янський світ. Для свого часу Костянтин дійсно був великим новатором, бо в той час, в половині IX віку, давно вже забули реальне, дійсне значіння заповіту Христового апостолам: «Ідіть же та навчайте всі народи» Мт. 23. 19, або: «Ідіть по всьому світові, і проповідуйте Євангелію усім людям» Мр. 16. 15. Чи ж можна

було виповнити цю заповідь Христову, не проповідуючи народам живою їхньою мовою?

Один з дослідників праці св. братів, П. Знаменський, справедливо писав: «Самая сущность первоучительскихъ заслугъ свв. Кирилла и Меѳодія заключается не въ изображеніи ими азбуки, а в самой мысли дать славянамъ богослуженіе на ихъ родномъ языкѣ славянскомъ, мысли великой и въ свое время дѣйствительно необычайной при всей повидимому ея простотѣ; это такая заслуга св. первоучителей, предъ которою и изобрѣтеніе славянской грамоты и самые переводы ихъ являются заслугами уже второстепенными, менѣ важными»¹. «Имъ самимъ—продовжує Знаменський— а не кому другому принадлежитъ самая мысль дать славянамъ вѣру и богослуженіе на національномъ славянскомъ языкѣ, мысль великая, до полного пониманія которой не могутъ возвыситься ни греки ни латини даже нашего времени, едва ли возвысились вполнѣ даже и мы, славяне, обязанные ей началомъ всей нашей христіанской цивилизаціи. Мы всѣ, конечно, согласны въ томъ, что возносить сердечную молитву къ Богу челоуѣку можно не иначе, какъ только на природномъ своемъ языкѣ, — это психологическая аксіома,—но всѣ ли и теперъ еще могутъ примириться со всѣми, необходимо вытекающими изъ нея теоретическими и практическими выводами, наприм. хоть бы съ обратнымъ заключеніемъ, что богослуженіе на чужомъ языкѣ есть не что иное, какъ религіозно-психологическій абсурдъ».²

Як ми бачили, ідея проповіді в'ри Христової слов'янам їхньою мовою дуже рано зародилася в Костянтіна, зародилася певне ще в молодих роках життя його,—під час науки й побуту в Солуні³. І дуже рано почав Костянтин також і реалізувати свої задушевні думки,—перші переклади св. Письма, необхідного для Богослуження, а разом з тим і найпотрібніші частини цього Богослуження перекладає Костянтин ще до часу Хазарської м'сії (до 861 року). Велику думку про ці переклади подало Костянтиніві само життя, самі найреальніші потреби початкової

1. Рѣчь на 6 апр. 1885 г., Православный Собесѣдникъ 1885 р. жн. IV ст. 360.

2 Там само, ст. 366.

3. Для пізнішого часу пор. працю св. Стефана Перчського.

освіти слов'янського народу. Де-які вчені зовсім непотрібно ставлять питання, кому з греків першому прийшла думка про переклади на слов'янську мову¹,—це була вже загальна думка для кожного, хто хоч трохи працював серед народу слов'янського, не було тільки людини, яка б ці потреби зреалізувала, котра б уміло зробила всі бодай на перших порах необхідні переклади. Такою людиною й став Костянтин, бо він не тільки повно висловив думку про необхідність перекладу на слов'янську мову всього св. Письма та всього Богослуження, але й приступив до зреалізування цієї думки і віддав на те все своє життя.

Прибувши Костянтин на Моравію, відразу розпочав проповідь по церквах слов'янською мовою, слов'янською ж мовою читано Апостола та Євангліє. Можливо, що Богослуження на той час ще не все було перекладене, і Костянтин кінчав ці переклади вже на Моравії, але все головне певне було вже готове до прибуття на Моравію (в 862—863 р.); ось тому я думаю, що повного грецького Богослуження на Моравах Костянтин не правив,—бо ж для мораванина грецьке Богослуження було б так само не зрозумілим, як і Богослуження латинське (ЖК⁸ розказує², що під час нападу угрів Костянтин виголошував «Кирие елейсон»; але це грецьке виголошення довго й потім було в нашій слов'янській Службі). Ставши на шлях реалізування великої своєї думки—Богослуження живою мовою, Костянтин мусів лише поспішити з своїми перекладами, бо на Моравії мав нагоду остаточно переконатися в конечній необхідності відправити живою мовою всіх церковних Служб.

Богослуження слов'янською мовою було цілковитою новиною на Моравії. Думаю, що св. брати при перегляданні своїх попередніх перекладів вносили до них може й деякі моравизми, робивши все, щоби їхні переклади були зрозумілими для мораван; для цього вони не тільки вносили моравизми до своїх перекладів, але головніше—читали їх з моравським акцентом та моравською вимовою. Думаю, що

1. *Малишевський* в „Труды Кіевской Духовной Академіи“ 1885 р. 1. III ст. 200—201. Далі цей журнал зазначаю скорочено „ТрКДАк“.

2. Одне з найголовніших джерел для вивчення діяльності св. Костянтина—Життя Костянтинове—подаю скрізь скорочено: ЖК, а цифра в горі показує розділ цього життя.

думка Є. Голубинського¹ про те, що свої переклади св. брати зробили ніби на мову моравську, може бути прийнята, але з великою поправкою: переклади свої Костянтин зробив значно раніше Моравської місії, а в Моравії Костянтин міг підправляти свої готові переклади для більшого зрозуміння місцевої людности так, що до них внесено й трохи моравизмів. Цих перекладів-оригіналів ще не знайдено, маємо тільки ті тексти X—XI віків, що пізніше повстали в Болгарії,—а тут, як знаємо, учні св. братів знову переправляли колишні переклади, може дійсно викидаючи моравизми.

Ось через це я думаю, що моравський нарід добре розумів переклади Костянтинові, особливо, коли їх вміло читано з моравською вимовою. Твердження А.Brückner'a, ніби мораване не розуміли мови Костянтинової, ніби *język ten słowiański rzezał nielitosciwie morawskie uszy*², нічим не доведено. Костянтин мав учнів з мораван, він цілком став на шлях Богослуження живою мовою,—тому мусів він пристосуватися до місцевої мови, та ще при допомозі учнів, що добре знали цю мову. Відправляти не зрозумілою мовою було б проти переконань Костянтина, проти тих переконань, яким віддав він усе життя своє.

Правити Службу по-слов'янському розпочав Костянтин зараз же, як приїхав до Моравії; чекати з цим він не мав ніякої підстави: головніші переклади були готові, дозвіл на вживання цих перекладів, дозвіл бодай провізоричний, Костянтин мав з Царгороду. Через це вважаю думку Гінцеля, ніби Костянтин розпочав слов'янське Богослуження вже аж по благословенні своїх перекладів в Римі, не доведеною: вся історія діяльності Костянтина рішуче говорить проти подібного припущення.

Що св. брати встановили на Моравії Богослуження на слов'янській мові, про це свідчать нам усі наші головніші джерела для вивчення життя й діяльності солунських братів, і при тому заведення цього Богослуження кладуть на час до поїздки св. братів до Риму. Чеська Легенда, скажемо, повідомляє, що Костянтин «установив правити в церкві Літургії і інші Служби (*missas caeteras*

1. Історія Церкви, т. I ч. 2, ст. 287, 1881 р.

2. „Przegląd Polski“, вересень, 1903 р., ст. 445.

que canonicas horas) по-слов'янському, що виконується в Болгарії та в багатьох слов'янських землях до сьогоднішнього дня»¹, установив це в Моравії перед поїздкою до Риму. Так само й Легенда Моравська свідчить нам про те саме², що св. брати в Моравії «установили, щоби Служби церковні та Літургія співалися прилюдно в церкві Божій мовою слов'янською»,—знову таки це було до поїздки св. братів до Риму, а сам папа «дивувався, що священники Господні, Кирил та Мефодій, відважилися співати Служби церковні словянською мовою»³.

Усю свою новину робив Костянтин тільки з євангельських наказів,—це ж Євангеліє підтримало Костянтина на душі в його великій праці. Не охрещеного народу на Моравах було тоді ще дуже багато, а охрещені мало розуміли віру Христову; щоби прискорити свою апостольську працю, щоби зробити її кориснішою, щоби кожний розумів, чого його навчають, Костянтин пішов на велику новину для свого часу—почав правити Служби церковні живою народною мовою. Робив це він тільки з причин Євангельських та з бажання добра слов'янському народові. Жадні матеріяльні чи особисті користи не входили в розрахунки Костянтинової праці⁴.

І зовсім правдиво пише про це славний історик Церкви Є. Голубинський: «Можеть ли, повидимому, быть ина́че того, чтобы у каждого народа Богослужение совершалось на его собственномъ, природномъ языкѣ? — и какъ, повидимому, можетъ быть то, чтобы у какого-нибудь народа оно совершалось на чужомъ непонятномъ для него языкѣ? Богослужение должно быть понимаемо людьми, для которыхъ оно совершается, ибо для этого и́менно и совершается: но какъ будетъ оно понимаемо, когда будетъ совершаться на непонятномъ языкѣ? Болѣе ясными, чѣмъ въ данномъ случаѣ, требованія здраваго разума, конечно, не могутъ быть... Право молиться на своемъ собственномъ языкѣ столько же принадлежитъ каждому народу, сколько и право говорить на немъ, и даже болѣе того... Каждый народъ долженъ молиться Богу на своемъ собственномъ понятномъ для него, языкѣ; ничего не можетъ быть без-

1. Чеська Легенда, розділ 2.

2. Моравська Легенда, розділ 5.

3. Моравська Легенда, розділ 6.

4. Противні твердження Brückner'a вважаю не доведеними.

спорнѣ этого, и такъ это и было въ христiанской церкви въ первые ея вѣка. Богослуженiе на чужомъ языкѣ, вѣдь это есть то, что—я пошелъ было въ церковь молиться Богу, а тамъ служатъ не по-нашему; я такъ и простоялъ всю службу истуканомъ, не понявъ ни одинаго слова и не зная, когда крестить свой лобъ. Выраженiе «истуканъ», можетъ быть, есть выраженiе не особливо приличное; но большинство людей, принужденныхъ молиться Богу за общественнымъ Богослуженiемъ, совершаемымъ на чужомъ языкѣ, представляютъ собою именно то въ высшей степени грустное для зрѣнiя, что можетъ быть обозначено только нашимъ выраженiемъ»¹.

Такъ сталася на Моравахъ величезна культурна подiя, найбiльща подiя в iсторii всього слов'янства,—заведення Служб церковних живою мовою. З того часу не тiльки мораване, але й увесь слов'янський нарiд увiйшов до складу тих великих народiв, «иже славятъ Бога своимъ языкомъ». Звичайно, цю велику подiю хоч до певної мiри зрозумiв та оцiнив моравський нарiд: Богослуження живою мовою мало величезний успiх, воно тягло до себе товпи народу, бiльшiсть мораван була незвичайно задоволена. Мало того: в Костянтиновiй церквi мораване вперше почувли себе не баварськими пiдданцями, а вiльним народом; почувття власної гiдности в великiй мiрi народжувалося вперше ось тут в живiй Церквi Костянтиновiй. Бо Служба народньою мовою постiйно пробуджує почувття гiдности та незалежности в народi-рабi. I правду каже Київський Лiтопис, пишучи про настрiй мораван, що почувли тепер нове Богослуження: «И ради быша слоєфни, яко слышаша величья Божья своимъ языкомъ». Так само й автор ЖК¹⁵ свiдчить, що по науцi Костянтина, по Службах живою мовою «вiдкрилися—по слову пророка²—ушi глухих, що-би чути книжну науку, i невиразна мова стала ясною. Тiшився Бог усiм тим, а диявол посоромився».

II.

Проповiдь Костянтина була дуже успiшною, але цi успiхи зараз же привели його до запеклої боротьби з нiмецьким духовенством. Як ми бачили вище, нiмецьке ду-

1. Прибавленiе къ Творенiямъ св. Отцевъ, 1885 р. т. III ст. 173-175, 204.

2. Исаiя 35⁵ та 32⁴.

ховенство з єпископом пассавським на чолі давно вже працювало на Моравії, і вважало цю землю своєю. Але праця німецького духовенства була дуже неуспішною. Німецьке духовенство моравської мови не знало, та й знати не хотіло, бо то була мова народу-раба, то для нього була тільки варварська мова; можливо, що якась частина цього духовенства може й знала місцеву мову, але таких було дуже не багато. Німецьке, власне баварське, духовенство Служби церковні правило на Моравії мовою латинською, проповідувало тею ж мовою, або в кращім випадков', мовою німецькою; звичайно, ані Служб, ані проповіді цими мовами мораване зовсім не розуміли. І через це праця німецького духовенства була працею безплідною, як і кожна апостольська праця незрозумілою мовою. А між тим духовенство німецьке бачило, як запопадливо горнувся нарід до Костянтина й Мефодія; йому лишилося або взятися за зброю св. братів і вчитися моравської мови, або піти боротьбою на новоприбулих немилих ім греків. Німецьке духовенство вибрало собі, звичайно, другу дорогу.

Мораване кидали німецьке духовенство і радісно йшло до нової церкви св. братів. А це в першу чергу били німецьке духовенство по кишені, бо позбавляло його великих доходів. Всякі побори та десятини мусли були припинитися; німецьке духовенство лишилося без праці і без заробітку. Це була найголовніша життєва реальна причина, чому це баварське духовенство з такою люттю накинулося на св. братів.

Бачило німецьке духовенство також, що Богослуження та проповідь живою народньою мовою піднімає мораван на душі, збуджує в них самостійницькі думи, впливає в них почуття власної гідности, а все це так шкодило політично німцям, що панували над Моравією. Мораване платили великі податки німцям, а тепер їх платити відмовлялися, — і це вже був важливий привід рахувати св. братів агітаторами народу, що закликають його до бунту. Як раз у той час Моравія скинула була з себе німецьке ярмо, і певне багато німецького духовенства мораване прогнали, або само воно втікло, а все це сприяло праці св. братів на користь слов'янам. Але в р. 864-м німці знову підбили Моравію, знову в великому числі появилoся німецьке ду-

ховенство, і німецька боротьба проти церкви св. братів пішла тепер успішніше.

Бачило німецьке духовенство, що воно втрачає помалу на Моравії ґрунт під ногами, — втрачає владу та прибутки, і тому мусіло лютувати на св. братів. Роскривалися очі й мораванам, вони бачили тепер, що німецьке духовенство, «живучи серед них, не сприяло їм, а тільки кувало на них крамолу»¹; як знаємо, папа Микола I горливо просив Господа, щоби Він допоміг німцям знову підбити собі мораван; звичайно, моравани чули про ті папські молитви, а це не надавало їм симпатій до німецької церкви.

У всякому разі св. брати принесли на Моравію нову церковну ідею, — ідею Богослуження живою мовою, а ідея ця серед поневоленого народу відразу породила сотні інших ідей не на користь німцям. Мораване знали, що в себе вдома німецьке духовенство говорить проповіді живою мовою, але не хоче робити того слов'янам, — і відразу зробили з того відповідні висновки.

Роспочалася вперта й запекла боротьба, яка не прийнялася вже аж до смерти обох братів. Бачило німецьке духовенство, що йому найбільше шкодить Богослуження слов'янською мовою, — і відразу накинулося власне на ідею відправи Служб живою мовою: почало проповідувати, нби служити в церквах народною мовою — то непростимий гріх, що Бог не послухає молитов «буденною», «базарною» мовою. Єсть ознаки того, що німецьке духовенство таки прихилило на свій бік також і частину моравського народу, — латинське Богослуження було Богослуженням «панським», а серед народу все бувають часом подібні «панські» стреміння.

Повівши боротьбу проти слов'янського Богослуження, німецьке духовенство виставило проти нього т. зв. *триязичну науку*, — нби молитися Богові можна тільки трома «святими» мовами: жидівською, грецькою та латинською; ніякою іншою мовою молитися не вільно, і Бог не вислухає молитви поза цими мовами. Німці навчали, що сам Бог до церковного вжитку призначив лише три мови: жидівську, грецьку та латинську, бо ж тільки цими мовами був Пилатів напис на хресті Ісуса, про що читаємо у Луки 23³⁸: «Був і напис над Ним письмом грецьким, римським

1. Життя Мефодія (зазначаю його: ЖМ), розділ 10.

та єврейським: «Оце цар жидівський» (див. ще Іоан 19¹⁹). Поза цими мовами не було спасіння. Оцю римо-німецьку науку Костянтин назвав «триязычною ерессю», ЖК '15, 16, 18, а тих, що держалися її, влучно назвав «триязычниками» або «пилатниками». Триязычна єресь довго грасувала на землях моравських; через неї повстала запекла боротьба в Моравії, боротьба дуже нерівна, яка в кінці привела до загибелі праці св. братів на цих землях, а може й до загибелі самої Моравії.

Про боротьбу німецького духовенства так розповідає нам автор ЖК¹⁵. Праця Костянтинова дала великий успіх. «І коли росла Божа наука, споконвічний злий заздрісник, проклятий диявол, не терплячи добра цього, увійшов в свої сотворіння (сосуди), і почав багатьох підбурювати, кажучи їм: такою Службою не можна славити Бога. Коли б це було Богові вгодним, то хиба ж Він не зробив би так, що з споконвіку можна було б славити Бога слов'янською мовою? Але Бог вибрав собі тільки три мови: єврейську, грецьку та латинську, котрими тільки й можна (достоить) славити Бога. Таке говорили латинські прихильники,—архиереї, єреї та учні (їхні). Костянтин воював з ними, яко Давид з ворогами, і переміг їх книжною наукою; він назвав їх триязычниками чи пилатниками, бо то так Пилат написав був в напису Господнім».

Про триязычну єресь та про боротьбу з нею згадує багато наших джерел. В «Повісті временних літ» під 898 р. читаємо про це таке: «И всташа нѣцыи на ня(на св. братів), ропщюще і глаголюще, яко не достоить никоторому же языку имѣти буквѣ своихъ, развѣ єврѣй и грекъ и латинъ, по Пилатову писанью, еже на крестѣ Господни написа». В Похвалі Кирилу¹ читаємо про це, що Костянтин «затче уста яко лвомъ, триязычнымъ еретикомъ, иже завистию омрачишася, и глаголаху: не достоить инѣмъ языкомъ славити Бога, токмо жидомъ, ти римомъ, ти еллиномъ; причастници суть злобою Пилату, творяще, ихже блзди (брехливу науку) разори ясными притчами, паля силою Пресвятаго Духа»². Те ж саме читаємо і в Службі Кирилу по рукопису XIII віку³; і в Службі Мефодію згадується,

1. „Кирилло-Методієвскій сборникъ“, Москва, 1865 р., ст. 315.
2. Див. те ж і в „Память і Похвала К. і М.“, там само, ст. 310.
3. Там само, ст. 245 і 286.

що він «пострада от бѣс триязычныхъ»¹. Боротьба з триязичниками була такою запеклою, що вона попала навіть до канону св. Димитрію Солунському (канона склав, як догадуються, може й сам Мефодій), де в останнім тропарі читаємо: «Чого, мудрий, одні ми, слуги твої убогі, позбавляємося бачити твою красоту, з любови до Сотворителя мандруючи по чужих землях та містах, і терплючи, блаженний, люті напади від *триязичників* та еретиків»².

Про триязичну ересь не рідко згадують й інші південно-слов'янські пам'ятки, напр. Оповідання ченця Хороброго, де в VI розділі читаємо: «Друзии же глаголять: чесому же суть словѣнскы книги? Ни того бо есть Богъ створилъ, ни то ангелы, ни суть иждеконни, яко жидовскы и римьскы и еллиньскы иждеконни суть, и прияты суть Богомъ; а друзии мнятъ, яко трими языки есть Богъ повелѣлъ книгамъ быти, якоже въ Евангеліи пишеть: и бѣ дѣска написана жидовскы и римьскы и еллиньскы, а словѣнскы нѣсть тоу, тѣм же не суть словѣнскыя книги от Бога». По всьому знати, що Богослуження живою мовою не прищеплювалося легко, що його не визнавали, що проти нього велася запекла духова й физична боротьба. В цій боротьбі другорядний закид, ніби св. брати увіралися до чужої єпархії, не грав особливої ролі: край був місійний, нарід був ще в великій частині неохрещений, а саме право німецького духовенства на ці землі дуже сумнівним. Новина й реформа св. Костянтина була німецьке духовенство матеріально й духово, бо не тільки позбавляла його прибутків, але й влади, а самих німців—підданців.

III.

Але чи дійсно наука Костянтинова була цілком новою? Чи ж дійсно був він революціонером свого часу, запроваджуючи до церкви небувалі новини? Може дійсно німецьке духовенство мало слушність, не пускаючи «варварської» (тепер кажуть «базарної») мови до церкви? Може дійсно гріх правити Служби Божі живою мовою? Ближча історія цього питання наочно переконає нас, що Костянтин не був повним новатором,—він стародавню ідею приклав до нових обставин, і тільки. А цитати з св. Письма доводять,

4. Там само, ст. 252.

5. Там само, ст. 279.

що правити Служби Божі живою мовою не можна, але й повинно.

Довгий час св. Письмо (Старий Завіт) та Богослуження були тільки одною мовою, жидівською. Всі тоді вірили, що єдиною «святою» мовою єсть тільки мова жидівська, що тільки цею мовою, мовою вибраного народу Божого, можна хвалити Бога,—звертання до Нього всякою іншою мовою було б хулою Йому. Це була *одноязична жидівська єресь*, котра панувала до Христа, була ще довго й по Христі.

Та життя рано розбило цю одноязичну науку. Жиди, попавши до неволі вавилонської, почали там дуже швидко забувати свою давню жидівську мову й приймати мову арамейську чи халдейську. Дійшло скоро до того, що жидівські маси перестали говорити мовою старою, а прийняли собі нову, арамейську. Вернувшись додому (вернутися захотіли лише дві коліні, іншим було добре й на чужині), говорили тут також уже цею новою мовою. Усі ті книжки Старого Завіту, що повстали по вавилонській неволі, усі вони носять на собі великі сліди жиєї арамейської мови, хоч авторі їх і пильнували писати старою класичною жидівською мовою. Але синагогальною мовою осталася проте у жидів стара їхня мова; мову цю з часом забували, а потім загал жидівський і зовсім перестав її розуміти.

Положені уривки Старого Завіту все читали щосуботи в синагогах, але тепер уже не всі жиди розуміли їх, і тому пішов звичай, щоби по відчитанні давнього жидівського тексту було пояснення того ж тексту живою арамейською мовою, щоб св. Письмо зрозуміли всі присутні,—це т. зв. *targum*,—пояснення на синагогальне суботне читання з св. Письма. Пізніше ці таргуми були записані й збереглися до нашого часу. Це найстарший вільний переклад Старого Завіту на живу мову. Єсть переказ, ніби під час Ісуса Христа був переклад Біблії на мову арамейську, але доказів на це не маємо.

Проте таргуми мало помогли. Жидівський нарід реходився по греко-римських володіннях, забував свою рідну мову й говорив мовою грецькою. Ця жидівська еміграція була дуже великою, і скоро для її заспокоєння муслив повстали переклад Старого Завіту на грецьку мову,—перше повстав він, як і Таргум, із суботніх вільних перекладів

на грецьку мову. А вже пізніше, десь за 130 років до Христа, повстав і повний переклад цілої Біблії з мови жидівської на грецьку, — це т. зв. переклад 72 толковників або Septuaginta¹. Таким чином огречені жиди — а їх було дуже багато — мали тепер можливість читати св. Письмо зрозумілою їм мовою. Переклад був зроблений не на класичну грецьку мову, але на мову людovu, на так зване *κοινή*, — в цій мові переважав народній доричський діалект. Спеціальний дослідник перекладу LXX, Ів. Корсунський, підкреслює, що головна особливість перекладу — на першім місці ясність, на другім точність і на третім — чистота мови.

Цей грецький переклад прийнятий і в християнській церкві. Крім нього, єсть ще інші переклади на грецьку мову: Аквіли, Симмаха, Феодотіона і др. Маємо відомості, що навіть в Палестині на святі Пурим читано книгу Есфир для тих, що не знали жидівської мови, мовою грецькою; пізніше грецький текст значно поширився серед усіх жидів, що жили поза Палестиною, а почасти і в самій Палестині.

Звичайно, жидівські консерватори не могли погодитися з самим фактом можливості читання св. Письма грецькою мовою; одноязичники, вони не хотіли визнавати, що Бога можна й повинно хвалити й іншими мовами. Звичайно, вони не визнавали грецьких перекладів, і деякі рабини, щоби принизити значіння грецького тексту, твердили, ніби в той час, коли толковники сиділи за грецьким перекладом, три дні темрява панувала над землею; а сам той день, коли грецький переклад скінчено, був для жидівства таким само нещасливим днем, як і той, коли в пустині вилляно золотого тельця.

Апостоли говорили живою арамейською мовою, цією ж мовою навчав і Христос. Але в той час скрізь панувала грецька мова, — мова жива людova, т. зв. *κοινή*. Увесь Новий Завіт, виключаючи тільки Євангеліє Матвієве, — воно написано було мовою жидівською, — писано грецькою мовою, писано цим людovим *κοινή*, а не класичною грецькою мовою. Словник Нового Завіту має рівно 5500 слів; з них

1. Новий дослідник питання, І. Корсунський, твердить, що переклад LXX зроблено в III в. до Хр., трудилися над ним коло 60 років в Олександрії Єгипетській; перекладали вчені єгипетські жиди.

3000 слів з язика грецького класичного, а 2500—з мови народньої; таким чином відношення класичної мови до народньої в Новому Завіті як 6: 5. Те ж саме треба сказати й про граматичні форми,—їх дуже багато з мови простонародньої, а не з класичної літературної грецької мови. Складня (синтаксис) Нового Завіту проста, народня, пристосована до розуміння простого люду. Таким чином перша церква Христова своєю богослужбовою мовою мгла мову не класичну, а живу народню мову.

В теперішній час в Єгипті знайдено багато старих папірусів та черепків з написами грецькою мовою з того часу, як і книжки Нового Завіту. Мова цих забутків старовини ясно доказала, що апостоли писали св. Письмо для простого люду живою зрозумілою мовою.

Ось так була поборена одноязична жидівська ересь, і з того часу повстало дві «святих» мові,—жидівська та грецька. Для християн святою мовою, цеб-то мовою св. Письма та Богослуження, стала жива людова грецька мова. Перші два віки християнство ширилося тільки через живу грецьку мову *живу*, як в Греції, так і в Римі і по інших місцях. Апостол Павло свого листа до Римлян, а св. Марко своє Євангеліє, що призначене було для Римлян, писали мовою грецькою. За перші два віки богослужбовою мовою в західній церкві була виключно мова грецька. І поволеньки в християнській церкві затвердилася думка, що церковною мовою може бути тільки мова жидівська та грецька, цеб-то запанувала сама собою *двоязична ересь.*

IV.

На початку християнського життя, коли церква не виходила за межі грецької імперії, не могло повстати питання про національні церкви. Але пізніше, з поширенням християнства, коли воно вийшло далеко за етнографічні грецькі межі, само собою повстало й питання про переклади св. Письма на інші мови. Думаю, що греки на початку боронили свою двоязичну науку і не хотіли допускати до церковного вжитку третьої мови. Але життя робило своє: в західній частині імперії почало ширитися християнство також і там, де грецької мови не розуміли зовсім,—напр. по селах та по римських колоніях. **Само**

собою повстало питання про необхідність перекладів св. Письма та Богослуження на латинську мову. Але чим і як оправдати введення нової латинської мови до церкви? Бо ж мова латинська не була мовою св. Письма, бо ж ні одна книжка Нового Завіту не написана цею мовою. І ось для оправдання новини в церкві, певне десь в II—III віках, в західній церкві звернули увагу на триязычний напис Пилата над хрестом: напис був і мовою латинською, значить—і її сам Бог призначив в число мов святих, церковних. Так рано повстала т. зв. *триязычна ересь* на основі напису Пилатового над расп'ятим Христом.

І ото десь з половини чи з кінця II віку й появляються перші переклади св. письма на *латинську* мову,—це т. зв. *Itala*, що появилися вперше серед християн північної Африки; тут грецької мови не розуміли, або розуміли мало, бо говорили тільки по-латині, а тому й мусіли повстати латинські переклади; правда, це були неорганізовані спроби перекладів, бо т. зв. *Vulgata* появилася лише в кінці IV—поч. V віку (380 — 405 р. р.)¹. Цікаво зазначити, що ці латинські переклади писано не класичною латиною, але простою живою мовою, т. зв. *lingua rustica*, якою говорив простий нарід на провінції (приблизно, це мова Еннія та Плавта).

Так повстало три мові в церкві. Але життя розбивало триязычну науку і вимагало ширити християнство й іншими мовами. І давня східня церква не позостала на триязычній науці, і не зробила з неї триязычної ересі, — рано появляються й інші переклади. Так, десь ще в II віці (а може й давніше) появляються давні переклади на *сирійську* мову (т. зв. Пешито) для потреб християн в Сирії; це переклад так само на живу сирійську мову (слово «пешито» значить: простий, загальний). По *Septuaginta* сирійський переклад—найдавніший переклад Старого Завіту. Перед кінцем IV в. сирійський переклад був уже закінчений, цеб-то ще раніше, як переклад латинський. Переклади ці роблено з жидівської та грецької мов. Пізніше появлялися й інші сирійські переклади.

Християнство ширилося й далі. Приняли християнство єгиптяне *копти*, але вони зріклися прийняти його в

¹. Тридентський собор 8 квітня 1546 р. оголосив переклад Ієроніма за боговдохновенний.

грецькій мові, хоч і знали цю мову: вони хотіли молитися тею ж мовою, якою молилися перед тим, будши язичниками, щоб-то своєю живою мовою. Греки пристали на це, і тому скоро появились переклади на живу коптську мову, і то не тільки на одну мову, але й на діалекти. Коптська мова—це мова давня єгипетська, зо значною домішкою слів грецьких; з XVII віку вона стала мовою мертвою. Існує аж 5 коптських перекладів на різні коптські наріччя. Переклади ці дуже давні, — вони походять з половини III-го віку. Усі переклади зроблено з мови грецької.

Дуже рано появилось християнство і в Абисинії, а під кінець IV в. тут повстала вже організована церква. Коли появились перші *ефіопські* чи абисинські переклади св. Письма, точно не знаємо; ефіопська традиція відносить їх на час ще до християнський, на час Соломона, коли цариця Сава гостила у нього; але скоріше признати, що ефіопські переклади повстали в час поширення тут християнства, щоб-то в IV віці. Мова, на котру зроблено ці переклади, зветься *Lisana Giiz*, щоб-то мова загальна, людова. Переклад зроблено з грецького, але перекази говорять, що були й давніші переклади впрост з жидівської мови.

В IV віці появился й переклад *готський*. Готи рано прибули зо сходу до Європи і довго тут вандрували; в II в. по Христі готи живуть по берегах Чорного моря, а потім осядають в римській провінції Мізії (теперішня Сербія та Болгарія). Тут готи й прийняли християнство. Переклад св. Письма на готську мову появился в першій половині IV-го віку, зробив його відомий єпископ готський Ульфила. Ульфила (*Vulfilas*, помер в 388 р.) був готом, але освіту здобув собі в Царгороді, тут же й прийняв християнство; р. 318-го його висвячено на єпископа готського. Мова готська—це мова давньо-германська; переклад свій Ульфила робив з мови грецької; переклад дуже добрий, але зберігся до нашого часу (в Упсалі) не весь, а лише частково: дійшли Євангелії з пропусками, уривки листів до Римлян та книг Єздри й Ноемії. Папа Олекландер II (1061—1072) сурово виступив проти Богослуження готською мовою.

Вірменія дуже рано прийняла християнство, може навіть і в I ст. В 302 р. був охрещений Вірменський король Тиридат, і з того часу християнізація Вірменії пішла хужко вперед. Спершку аж до поч. V в. вірмени не мали

своєї азбуки, а користали з перської, грецької та сирийської. Але в V віці вчений вірменин Месроб, на основі тих трох алфавитів, склав вірменську азбуку; р. 406 цю азбуку король затвердив своїм декретом. Можливо, що зараз по зложенні азбуки, десь коло р. 410-го появилися й переклади св. Письма на вірменську мову, які зробили з мови сирийської той саме Месроб з двома своїми учнями та патріарх Ісак. Але ці переклади, як зроблені з мови сирийської, не користалися повагою, а тому Ісак послав декількох людей на Ефеський собор 431 р., де вони дістали потрібні добрі грецькі тексти, та до Олександрії на науку грецької мови. Ці добре підготовлені вчені й перекладали св. Письмо з мови грецької на вірменську. Переклад був дуже добрий і тому всіма прийнятій.

Між морем Чорним та Каспійським лежала давня Грузія, сусідка Вірменії. Грузія чи Георгія рано прийняла християнство, прийняла його з Вірменії, а тому на початку книжки св. Письма та богослужбові були в грузин мовою вірменською. Єсть переказ, що грузинський переклад св. Письма повстав в VIII віці; зробив його основник Іверийського монастиря на Афоні Євфимій; але єсть і інший переказ, що переклади ці зроблено ще в VI віці.

Старші арабські переклади св. Письма появилися ще за Магомета. Трохи пізніше, за другого каліфа з абасидів Абу-Джафар-аль-Мансури (754—775) в Сирії заборонено християнам навчати дітей іншої грамоти, крім арабської; заборону цю видано для того, щоби араби-християне не тягли до одновірної ім Греції, з якою тоді Халіфат завзято воював. Ось через це православні сирийці змушені були перекласти на арабську мову всі свої богослужбові книжки та св. Письмо; в церкві почали служити й навчати тільки арабською мовою.

Такі були давні переклади Письма святого на окремі мови. Усі ці національності мали також і Богослуження своєю рідною мовою. Цікаво, що всі ці національні церкви повстали від церкви грецької; східна церква чужих національностей не чавила, і давала змогу розвиватися й місцевим церквам. На перших порах в східній церкві панував звичай закладати нові церкви з живою богослужбовою мовою того народу, серед якого заклали цю церкву. Та йнакше й бути не могло: геленизація на сході ніколи не

йшла занадто далеко, а коли й йшла, то трималася переважно великих міст. До впливу східної церкви належало не мало народів дуже старої своєї культури, як напр. сирійці, копти, ефіопи і др., які не мали ані охоти, ані потреби кидати свою мову та міняти її на грецьку; належали народи й церкви занадто далеко положені, які ніколи не знали грицької мови, через що теж не могло бути мови про їхню геленізацію, як, напр., церква вірменська та грузинська. Трудно було говорити про геленізацію таким народам, як, н пр., сирійці або ефіопи, які хвалилися своїми переказами, ніби вони мали переклади Старого Завіту впродовж жидівської мови ще до християнства. Це були основні причини, які помогли в східній церкві виробитися певній толеранції до місцевих церков, так що ця толеранція стала тут ніби догматом.

V.

Маємо не один приклад, коли славні отці церкви ставилися з великою пошаною до Богослужень живою мовою чи до національних церков. Знаємо, напр., що архієпископ царгородський св. Іоан Золотоустий в 399 р. в неділю по Великодні правив Службу в готській церкві в Царгороді; готів-аріян тоді було багато в війську імператора Аркадія, вони мали великий вплив в державі, і Золотоустий дав їм в Царгороді особну церкву, а священниками та дяконами призначив до неї природних германців, щоби вони правили Службу й поясняли св. Письмо живою зрозумілою мовою. Славний отець церкви Іоан Золотоустий не цурався національної церкви, навіть сам правив готам Літургію і говорив їм через перекладчиків проповіді. І тепер він розпорядився, щоби за Службою прочитали Євангеліє по-готському, а також щоб і проповідь сказали мовою готською. По закінченні служби Золотоустий сказав: «Хотів би я, щоб були тут елліни (язичники) і, почувши, що тут читалося, зрозуміли силу Господнього. Наука рибаків сяє світліще за сонце, і не в Юдеї тільки, але й у цих варварів (чужинців) на їх мові, як ми чули тепер; Скифи, Фракийці, Сармати, Маври, Індійці й ті, що живуть на кінці світа, філософствують, переклавши кожний на свою мову Слово Боже»¹. Відношення Іоана Золо-

1. Chrys. XII, 371—373. „Tr. K. D. Ak.“ 1885 р., т. II, ст. 353

тоустого до Богослуження живою мовою бачимо ще і в його Толкованні на св. Іоана, де читаємо: «І сиріяне, і єгиптяне, і індійці, і перси, і ефіопляне, і багато інших народів, переклавши на свою мову науку ап. Іоана, навчилися философствувати, хоч самі й варвари»¹. Це надзвичайно цікаві свідчення,—вони показують правдиве відношення східної церкви до ідеї національних церков в IV віці. Дають вони також найстарший список народів, що в IV в. слухали вже Слово Боже своєю живою мовою і що мали свої національні переклади (у де-кого, певне, не цілого св. Письма, але уривки з нього); на жаль, ближчих відомостей про всі ці переклади не маємо. Треба підкреслити, що таке людяне відношення Іоана Золотоустого до ариян-готів спричинилося до того, що багато з них кидали арианство й приставали до православної церкви.

Цікаву відомість про Богослуження на народній мові зберегла нам давнина ще й про Саву Освященного († 532 р.). Цей отець добре розумів, що для християнізації народів, для того, щоб вони глибше пізнали правдиву науку Христову, потрібно вживати живої місцевої мови. Так, в грецькій житті цього святого читаємо, що він робив Богослуження на народніх мовах для греків, вірмен і грузин; але в нашій Читаній Минеї добавляються сюди ще й бесси, а в Пролозі—ще готи й слов'яне, котрі слухали Богослуження на одній мові².

Далі, Никита Ремесиянський (353 — 420), як знаємо, проповідував бссам на їх рідній мові, і їхньою живою мовою правив їм Богослуження. Але хто були ці бесси — остаточно не знаємо; одні вчені рахують їх за залишок фракийців, а другі—за слов'ян балканських, треті—за готів³.

В початкових часах християнства читання Апостола та Євангелія було одною з важніщих частин Літургії, бо бажали, щоб усі вірні повчалися з них; тому там, де вірні були не одної народности, читано Апостола та Євангеліе в декількох мовах. Напр., за римських часів в Антиохії читато Апостола та Євангеліе по-латині, сирійськи

1. Opp. VIII g. „Кирилло-Мееодіевскій сборникъ“, 1865 р., ст. 24.

2. „Тр. К. Д. Ак.“ 1886 р., т. III, ст. 582.

3. „Тр. К. Д. Ак.“ 1885 р., т. II, ст. 400.

та грецьки; пізніше читано ще й по-арабськи, бо була частина й арабів¹.

Додам до цього, що старі перекази часом відносять навіть слов'ян до тих народів, що вже в давнину мали Богослуження своєю мовою; дослідник початків християнства між слов'янами, Avgil (з життя св. Феодосія Метафраста) подає відомість, ніби вже в 381 р. слов'яне мізийські відправляли Богослуження своєю мовою². Пор. свідчення про Никиту з Ремесіяну.

Таке було прихильне відношення східної церкви до церков національних, і це відношення продовжувалося довгий час. Справа богослужбової мови ніколи не ставала в східній церкві за якийсь непорушний догмат, і всі національності могли вільно молитися Богові своєю мовою.

VI.

Зовсім не те бачимо в західній церкві,— вона ніколи не ставилася прихильно до ідеї Богослуження живою мовою, і ніколи не з'організувала ані одної національної церкви³. Правда, це пояснюється до певної міри реальним станом тодішньої західної церкви. Людність на теренах західної церкви була скрізь широко й глибоко латинізована; це переважно були народи романські, — а їм мова латинська все була рідною. Латинська мова рано стала тут не тільки мовою церкви й держави, але й мовою народу, так що південна й західна Європа говорила переважно по-латинському. Латинізація перекидалася й на колонії, де так само говорили латинською мовою, напр. в північній Африці. І скоро латинська мова стала в Європі

1. Potkański K. Konstantyn i Metodyusz, 1905, стр. 63.

2. „Przegląd Powszechny“, т. 83, стр. 216.

3. Про такий напрям в Західній Церкві Др. Іван Франко в „Записках Наукового Товариства“ т. 114 стр. 52 пише: „Пропаганда християнства з Заходу відбувається головно огнем і мечем, неволенням слов'янських племен германськими, а в церковних організаціях, які повстають на територіях тих поневолених слов'янських племен, духовенство, звичайно чужоплеменне, що нехтує язиками слов'янських тубільців, відправляє Богослуження та св. тайни взакононою латинською мовою, а тільки згодом, змушене силсою історичних фактів, уживає мови тих племен у проповідях, молитвах та сповідях. Навпаки, з грецького боку виходить пропаганда християнства в церковно-слов'янській мові“.

єдиною мовою культури, мовою державних канцелярій, дипломатичних зносин, мовою всіх інтелігентних верств людности. Звичайно, ця ж мова мусіла запанувати і в західній церкві.

Як я вже оповідав, в західній церкві спочатку богослужбовою мовою була мова тільки грецька: в перші два віки християнства в Римі панувала виключно грецька мова, а потім почала помалу входити до церкви й жива латинська мова. Але грецька мова в малій частині в латинським Богослуженні держалася дуже довго, — напр. навіть за часів Костянтина, в IX в. в самім Римі, у Франції в значніших монастирях і в др. місцях читали Євангеліє, на знак єдності церкви, також і по-грецькому. Під час урочистих папських Богослужень в Римі від перших віків зберігся звичай читати Євангеліє перше по-грецькому, а вже потім по-латині; звичай цей часом зберігається аж до сьогодні.

Але виборовши собі право молитися рідною мовою, розбивши двоязичну ересь, західна церква дуже рано все це забула, і замість двоязичної ересі скоро створила нову ересь, трязичну. Західна церква вже в давнину створила собі нову засаду: або косяол буде латинським, або його не буде зосім, і засаду цю вона проводила й до життя. Так, в VIII—IX в. розвивалася кельтська (іро-шотландська) національна церква, але розвиток її придушено з Риму; напр., папа Григорій Великий усе був проти неї, і в Ірландії правлено Служби тільки по-латинському. Можна подати ще один приклад—це доля готської національної церкви на заході: коли готи перейшли на захід, їхню церкву тут скоро знищили, як аریانську; і довго ще й потім навіть на самі готські письмена тримався погляд ніби вони еретицькі; як знаємо, на сході й слов'янське письмо часто звали готським, цеб-то еретицьким, аریانським (перекладчик св. Письма на готську мову, єпископ Ульфил був арянин). Цей випадок з готами надовго полишив в західній церкві переконання, ніби кожна національна церква—то готська, цеб-то еретицька.

Трязична ересь, тоб-то думка, ніби молитися можна тільки на тих трох мовах, на яких написано Пилатову табличку над Христом, трязична ересь появилася в лоні західної церкви дуже рано. Я такої думки, що вона пов-

стала ще тоді, коли західна церква запроваджувала собі в II—III в. латинську мову замість грецької, повстала на оправдання латинської мови, як мови богослужбової. Пізніше певне не раз в західній церкві окремі частини її піднімали питання про богослужбову мову, але Рим все боронився триязичною наукою, аж поки наука ця не стала тут ніби догматом.

Про Пилатів напис на хресті згадує вже св. Єроним (330—419). За ним згадує про те ж і св. Гиларій (Hilarius, † 368 р.), учитель і церковний письменник західної церкви, але Гиларій звязав уже цей напис з тим фактом, що в цих же трох мовах найчастіше (*maxime*) відбувається Служба Божа¹,—тут вже готовий зачаток триязичної ересі. В VI віці про те саме навчає вже св. Герман, єпископ парижський; він навчає, що лтанію треба співати в трох мовах «на память напису, який в трійці мов (*in trinitate linguarum*) за Божим приказом Пилат поклав на хресті». А «*Kύριε ἐλέησον*» треба співати—каже св. Герман—по жидівськи (*Amen*), грецьки та латинськи, що має визначати час, «перед правом, під праєм і під ласкою» (*ante legem, sub lege et sub gratia*)². Як бачимо, вже дається й символічне значіння тром «святим» мовам церковним; триязична ересь має вже містичну закрутку.

Далі, згадку про триязичну ересь знаходимо у відомого письменника західної церкви VII-го віку Ісидора, єпископа Севильського (*Isidorus Hispalensis*, помер в 636 р., позоставив по собі 20 книжок Енциклопедії і інші твори); у нього в творі початку VII в. читаємо, що «єсть три святі мови: єврейська, грецька й латинська, котрі найбільше відзначаються на цілому світі; бо тими трома мовами Пилат написав справу Господа над Христом» (*Tres autem sunt linguae sacrae: Hebraea, Graeca, Latina, quae toto orbe maxime excellunt. His enim tribus linguis super crucem Domini a Pilato fuit causa eius scripta.*) Можливо, що ця замітка єп. Ісидора повстала з приводу бажання іспанської церкви чути й свою мову в Богослуженні³.

1. Migne. *Patrologiae cursus completus, series latina*, IX, ст. 241, § 15.

2. К. Potkański. *Konstantyn i Metodyusz*, Kraków, 1905 р., ст. 58—59.

3. В. Бильбасовъ. *Кирилль и Меодій*, ч. II, ст. 86; А. Вороновъ. *Главнѣйшіе источники*, ст. 274.

Можна ще привести звістку, що апостол Германій св. Бонфатій листовно запитував в 743 р. папу Григорія VII, чи хрещення, дане в мові паганській, важне. Папа відповів, що таке хрещення важне, але з деякими застереженнями¹.

Дослідники часом пишуть, ніби самі папи в Римі не були триязичниками, що ними було лише німецьке духовенство; як на доказ цього звичайно покликаються на факт, що папи затвердили слов'янське Богослуження, котре запровадив Костянтин та Мефодій. Але таке представлення справи не відповідає дійсності. А дійсність каже нам, що Рим ніде й ніколи не заклав національної церкви, навпаки, душив їх, як напр. церкву готську, або англо-сакську. Певний час (866—870) в Болгарії порядкував папа через своїх посланців, але він ані подумав про те, щоби ввести тут слов'янське Богослуження, хоч воно було вже тоді у мораван. Папи, на спілку з королями німецькими й іншими, постійно стояли на перешкоді розвитку національних церков. Воронов твердить,² ніби Рим все буз за розвиток місцевих церков, а проти них було тільки німецьке духовенство; думка така не відповідає реальним історичним фактом. Дійсно, на триязичну ересь сильніше хорували німці, ніж Рим, бо заведення народньої церкви, скажемо в Моравії, перше всього било німців. Знаємо, що німецьке духовенство саме довго боролось з Римом за владу та впливи; знаємо також, що це духовенство німецьке накинуло Римові науку про *filioque*, якої науки довго не хотів був прийняти папа. Слов'янську Службу папи часом дозволяли, але тільки тому, що змушені були до того політичними обставинами, коли їхні інтереси збігалися з інтересами слов'ян супроти інтересів німців. Відношення Західної Церкви до ідеї Богослуження живою мовою добре знати хочаб з такої малої, але характерної подробиці: в Глаголицьких Службах св. Кирилу та Мефодію про боротьбу Кирила з триязичниками нема ані одної згадки, а відоме місце в передсмертній молитві св. Кирила: «Погуби треязичную ересь» тут виправлене на: «Погуби еретическую ересь» ...

1. К. Potkański, ст. 56.

2. Главнѣйшіе источники ст. 216—278.

VII.

Таким було становище західної церкви що до місцевих церков вдавнину, таким воно лишалося й надалі аж до часів св. братів. Але з часом змінилося в цім питанні й відношення *церкви грецької* до національних церков. З бігом часу не грецькі частини східної церкви опинилися під мусульманами, а в імперії лишилася церква, що вживала тільки грецької мови, як мови богослужбової, а це привело до того, що поволі й греки почали забувати свою стародавню прихильність до національних мов в Богослуженні, і вони потроху почали заражуватися на триязычну ересь, що сунула з заходу. Після давніх перекладів в місцевих церквах нових перекладів вже не робилося, і думка про потребу допомагати таким перекладам потроху зазмерла в Візантії.

Можливо, що на певну зміну давніх настроїв в грецькій церкві вплинуло те, що місцеві церкви легше піддавалися ріжним еретичним наукам; правда, ересі шматували й саму корінну грецьку церкву, але тут ці еретичні науки скоріше минали, і церква лишалася знову єдиною, тоді як в церквах національних еретичні науки трималися довше вже під покривалом самої національності. Такі були церкви Сирохалдейська — несториянка, Сиро-Яковитська—монофізитська, Сиро-Маронитська—монофілитська, Коптська—монофізитська, Готська—ариянська, Вірменська—теж монофізитська. Лише церква Грузинська залишилася чисто православною. Але то був час повстання найріжніших релігійних наук в церкві, які мусіли перебродитися, і колиб не наспіли мусульманські завоювання, то всі ці церкви певне б лишилися й надалі при одній науці—православній.

На повстання й серед греків триязычної ереси вплинула також наука про «п'ятиголове священноначалє» вселенської церкви. Наука ця розвивалася ще з V-го віку; вона твердила, що всесвітньою церквою мають рядити тільки п'ять патріархів: константинопольський, римський, антиохійський, олександрійський та ерусалимський; місцеві церкви мали тільки підлягати тому чи іншому патріархатові. Ці п'ять священноначальних патріархатів вживали в Богослуженні лише двох мов: грецької на сході та латинської на заході; жидівської мови допускалося лише

в окремих виразах (алилуя, амінь і др.). Звичайно, цей реальний стан на ближчому сході повів тільки до закріплення думки, ніби молитися можна лише трома «святими» мовами. А це повело й до певної акції; напр., в пізніший час греки пробували силою викорінити з вірменської церкви її мову¹; слов'ян було в грецькій імперії з давнього часу не мало, але до IX-го віку їм не заведено Богослуження в живій мові.

Як в новий час ставилася грецька церква до Богослуження живою мовою, добре вказує нам приклад заведення церкви в Болгарії: охрестивши Болгарію, греки відразу не думали заводити їй Богослуження слов'янською мовою, це Богослуження заведено тут пізніше, головно в час праці в Болгарії учнів св. Костянтина та Мефодія під кінець IX-го віку. Спершу в Болгарії Богослуження відправлялися по-грецькому, духовенство було тут на початку виключно грецьке. Сила грецького впливу в Болгарії була дуже великою, вплив цей відбився на всій початковій болгарській культурі, відбився він дуже й на тих перекладах слов'янських, що повстали або правилися в Болгарії.

Що греки виступали проти слов'янської письменности та проти слов'янського Богослуження, про це виразно свідчить нам «Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські», пам'ятка, що повстала десь в X віці в Болгарії. Увесь цей твір — гаряча оборона слов'янської письменности проти нападів греків. «Інші запитують — розповідає Хоробрий, — на що ті слов'янські книги? Їх ані Бог не створив, ані анголи, і не повстали вони споконвіку, як жидівські, латинські та грецькі, котрі і Бог прийняв. А інші думають, ніби Бог сотворив їм письмена. І не знають, окаянні, що плетуть: ніби Бог наказав, щоби книги були тільки трома мовами, як написано в Євангелії: «І була дошка, написана по-жидівськи, латинськи й грецьки»; слов'янської мови тут нема, тому й книги слов'янські не від Бога. Що ти скажеш таким? Що відповідати тим нерозумним? Ліпше скажемо з святих книг, як уміємо — що «все по черзі буває від Бога». І споконвіку Бог не сотворив ані мови жидівської, ані римської, ані еллінської, але сотворив мову сирійську, якою й Адам говорив.

1. К. Potkański, ст. 56.

Так було від Адама до потопа, і від потопа аж поки Бог не поділив мови при стовпотворенні¹.

В одному з списків цього Оповідання ченця Хороброго, по рукопису XIII—XIV віку, читаємо дуже цікаве закінчення: «Треба вам знати, браття, таке: Коли зберуться два попи, болгарський та грецький, нехай правлять Літургію слов'янську, а грецької не правлять; коли ж обидва (будуть греки), нехай правлять (грецьку), але нехай не лишається слов'янська Літургія, а (тільки) грецька співається; бо ж болгарська Літургія свята, і святий муж її склав². Це виразне свідoctво, що в Болгарії боролися між собою Богослуження грецьке та слов'янське, і що греки таки хорували на триязычну ересь.

Маємо свідoctво ще й пізнішого часу, котре свідчить нам про те саме. В кінці XII в. Олександрійський патріярх Марко запитував антиохійського патріярха Вальсамона: чи безпечно дозволяти православним сирійцям, вірменам та іншим правити Службу своїми мовами, чи потрібно змушувати їх служити грецькою мовою? Вальсамон відповів, що православні з інших народів, які зовсім не знають грецької мови, можуть служити на своїх мовах, але під умовою, що точно перекладуть грецькі богослужбові книжки³.

Таким чином, як бачимо, греки часом додержувалися триязычної ересі, але вони ніколи не трималися її міцно, ніколи ця триязычна наука не ставала в східній церкві за догматичну засаду. В Костянтинополі довго трималася звичка, на знак єдності церкви, читати Апостола та Євангеліє перше по-латині, а потім вже по-грецькому; і тільки аж в 865 р. папа Миколай I скаржить на те, що в Царгороді усунули цей звичай.⁴

Крім того треба підкреслити, що в грецькій церкві з найдавнішого часу, власне ще з моменту її повстання, вживано не класичної грецької мови, але мови народньої. Так, сила огненного слова Івана Золотоустого й була в тому, що він говорив до народу свої проповіді живою народньою мовою, а не мовою літературною. Напочатку Зо-

1. Сказаніє о письменах, розділ 6, див. вище.

2. И. В. Ягичъ. Разсужденія старинны, 1895 р., ст. 305.

3. „Тр. К. Д. Ак.“, 1885 р., т. II, ст. 382.

4. К. Potkański, ст. 63—64.

лотеустий говорив свої промови мовою літературною, але ставши церковним проповідником, говорив тільки мовою народною, говорив так, щоби його розуміли, як в'н сам каже, „οἰκέτης καὶ θεραπευτής· καὶ χήρα γυνὴ καὶ κάπηλος, καὶ ναύτης καὶ γηρόνος“ (служник і служниця, і вдова, і дрібний торговець, і матрос, і землероб). Оцей народній характер промов Іоана надав йому великої сили і доставив йому назву Золотоустого.¹

Знаємо, що учитель і приятель Костянтина, патріярх Фотій, виступав проти трязичної ересі в західній церкві. Дійсно, в праці його: «Твір проти франків» в § 19 читаємо: «Франки заслуговують догани, бо твердять, ніби молитися Богові не можна іншими мовами, як тільки цими трома диялектами: єврейським, грецьким та римським»². Твір цей писаний десь по 866 році і він красномовно свідчить, що патріярх Фотій не стояв на перешкоді Костянтину в його апостольській праці на Моравах; безумовно, він благословив Костянтина та Мефодія не тільки на працю серед морав, але й на переклади ім св. Писма та на відправу Богослуження слов'янською мовою.

Не був трязичником і цар Михаїл, чи скоріше той, хто стояв за ним: Варда або Фотій. Правда, в листі до папи Миколи I цар зве й латинську мову варварською³ але цей вираз треба віднести тільки до полемічного стилю. Дійсне відношення до слов'янського Богослуження цар виявив в своїм славнім листі до князя Ростислава, де він бажав йому: «да и вы причтетеся великихъ языцѣхъ, иже славятъ Бога стоимъ языкомъ» ЖК¹⁴. Пізніше, коли Мефодій побував в Царгороді у царя Василя, той з патріярхом «удержаша отъ ученикъ его попа и диякона съ кънигами» ЖМ¹³,—звичайно, не з цікавості, а для якихсь практичних потреб.

VIII.

Але життя рбило своє,—народня мова вперто стукалася до церковних дверей як на сході так і на заході.

1. Див. про це цікаву працю Х. Пападопуло: Творенія св. Іоана Златоуста съ филологической стороны, „Христианское Чтение“ 1895 р. вип. II (березень-квітень), ст. 411—421.

2. I. Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium, ст. 68.

3. K. Potkański, ст. 64.

Року 794 відбувся у Франкфурті відомий церковний собор, який мусів сказати своє слово й про триязичну ересь, що вже занадто була полонила голови латинського духовенства. І от на цім соборі в присутності папських післанців прийнято таку дуже важливу постанову: «Нехай ніхто не вірить, ніби Бога можна хвалити лише трома мовами, бо ж всіма мовами можна молитися Богові, і чоловік буде вислуханий, як що просив він справедливого (Ut nullus credat, quod non nisi in tribus linguis Deus orandus sit,—quia in omni lingua Deus adoratur et homo exauditur, si iusta petierit). Правда, реальних наслідків ця постанова для мови Богослуження не принесла,—вона лишилася й далі латинською на цілому заході, як було й доти.

Проте з цього часу все-таки починає народня мова потроху вриватися до західньої церкви. Ступнево західня церква починає допускати живу мову до проповіді, а потім цєю ж мовою починають читати щоденні молитви. Життя саме стало в опозицію проти того виключного панування латинської мови, яке було заведене здавна в західній церкві.

Маємо декільки постанов соборів, які виразно змальовують нам цю справу. Так, на соборі в Ахені в 801 році постановлено, «щоби кожний священник що-свята й щонеділі проповідував Євангеліє народів», звичайно, живою мовою. Собор в Могунці в 813 р. установив: «Нехай священники постійно заохочують нарід християнський вчитися Символа та Молитви Господньої: а хто не вмів би йначе, нехай вчиться цього хоча б своєю мовою» (Symbolum... et Orationem Dominicam discere semper admoneant sacerdotes populum christianum... Et qui aliter non potuerit, vel in sua lingua hoc discat). А собор 847 року в тім же місті наказав священникам, «щоби кожний явно старався перекладати ці самі казання (свої та св. отців) на сільську римську або німецьку мову, щоби тим легше всі могли зрозуміти, про що говориться» (...ut easdem homilias quisque aperte transferre studeat in rusticam romanam linguam aut theotiscam, quo facilius cuncti possint intelligere, quae dicuntur). Ці постанови західних соборів дуже важливі,—вони свідчать нам, що вже в той час, коли св. брати працювали на Моравах, в той час бу-

да вже у німців проповідь та найважніші щоденні молитви живою мовою. Було це у німців, але вони того ніколи не несли слов'янському народові.

Жива народня мова таким чином увійшла так і до західної церкви, увійшла перше через проповідь та щоденні молитви. Але крім цього, жива мова потроху вривається й до св. Письма. В Англії, в VIII віці появилася найперша віршева перерібка Біблії на живу англосаксонську мову; автором перерібки був, як каже старий переказ, поет пастух Кедмон († коло 780 р.) В половині IX-го віку Отфрид Вейсенбургський написав віршами євангельську «гармонію» (з'єднання в одне ціле 4 євангелистів) народньою гірно-німецькою мовою. Єсть і інші віршеві перерібки Євангелії народніми мовами IX віку, напр. «Heliand» — долішньосаксонська, коло 820 р., «Tatian» і др. Появилася багато перерібок прозою та віршами й книг Старого Завіту, особливо книги Іова, Пісні над Піснями, а найбільше — Псалм. Звичайно, все це мусіло знайти певний відгомін і на землях слов'янських.

Таке було походження теї трезазичної ересі, з котрою довелось Костянтину воювати на Моравах. Богослуження слов'янське підтинало коріння німецькому духовенству як духовно так і матеріально, а самім німцям шкодило надзвичайно політично. Німецькі колонії густою сіткою вкривали тоді західні слов'янські землі, а проповідь св. братів, пробуджуючи сепаратистичні ідеї серед слов'ян, ставила край цьому колонізаційному рухові. Будучність показала, що ззведення живої мови до церкви дійсно стало на дорозі проти підбиття слов'ян під німецьке ярмо: з малих слов'янських народів загинули всі, котрі не завели собі Богослуження рідною мовою, — вони ростворилися в широкому латинському морі, і перестали бути слов'янами.

Запекло боролось німецьке духовенство проти слов'янського Богослуження, боролось всіма засобами, які мало; серед цих засобів доноси до Риму були звичайною й частою річчю. Св. брати працювали на землі, що належала до західної церкви, тому верховною владою був тут Рим; йому й скаржилося на святих братів німецьке духовенство. Костянтин не боявся цієї боротьби пилатників, бо

вмів поборювати їхні закиди ще з молодих літ. Але боротьба ця виснажувала його та забірала йому сили. Костянтин бачив, що власне триязичники найлютіші вороги і його самого, і його улюбленої праці, і тому навіть на смертній постелі в останній молитві своїй він широко благав ЖК¹⁸: «Господи, Боже ми, погуби триязичную ересь» ...

ІХ.

Дорога в Царгород суходолом була в той час небезпечною, і Костянтин з братом вирішили взяти своїх учнів з Моравії до Царгороду морем. Для цього найкраще було їхати до Венеції, а звідки були постійні регулярні зносини з Визачтією; сама Венеція на той час знаходилась в певній залежності від Византиї, хоч і управляли нею самостійні дожі. Оце й привело Костянтина з учнями до італійського міста Венеції.

Є. Голубинський, а за ним і Ів. Малишевський виставили теорію, ніби св. брати ще в Моравії вирішили взяти своїх учнів на висвячення до Венеції, до тамошнього митрополита Віталіса. Граденська або Граденсько-Венеціанська патріярхія чи митрополія склалася, виділившись з Аквилейської архієпископії. Коло 568 р. аквилейський архієпископ, під загрозою нападу ворогів, переніс свою катедру з Аквилеї в Градо, місто на острові в 15 верстах від Аквилеї; Градо належав тоді до Грецької імперії. В 628 році аквилейський патр'ярхат поділився, бо архієпископ переніс свою столицю назад до Аквилеї, але за ним не пішли єпископи венетських островів та істрийські, — вони відділилися, і, за згодою грецького равенського екзархату, вибрали собі окремого митрополита. До складу Граденсько-Венеціанської митрополії чи патріярхату входила також і частина приадриятицьких слов'янських земель. Ця епархія з італійських була найближчою до Моравії та Паннонії¹. Ось до цієї Граденсько-Венеціанської митрополії, до міста Венеції, каже Малишевський² і повезли св. брати своїх учнів на висвячення. Але трудно погодитися з таким припущенням, бо ж ані Паннонія, ані Моравія ніколи до Венеціанської митрополії не належали, а тому сподівання висвятити учнів тут було б безпід-

1. „Тр. К.Д. Ак.“ 1885 р. т. II, ст. 196.

2. Там само, ст. 529--530.

ставним та даремним, бо Венеціанський митрополит не мав на те ніякого права. Та й нащо було їм шукати цього висвячення поза тею церквою, що благословила їх на працю серед моравського народу? Звідки могли вони рахувати на успіх серед цих триязичників? Та й мудрий Ростислав не погодився б на перше висвячення в Венеції, коли він послав посольство за цим до Царгороду.

Патріархом (митрополитом) граденсько-венеціанським був тоді Віталіс (помер в 873 р.). Прибувши до Венеції, св. брати побували в митрополита, і розповіли йому свою справу. Віталіс зацікавився їхньою справою, зацікавилися й інші духовні. В той час в Венеції, здається, якраз відбувався місцевий собор, а тому в місті було багато найріднішого духовенства. Все воно дуже зацікавилось справою заложення національної слов'янської церкви, а особливо заведенням «варварської» мози до Богослуження. Більшість цього латинського духовенства були триязичниками, які не похваляли праці й ідей Костянтинових. Митрополит дозволив Костянтину явитися на собор і тут боронити свою небувалу говину.

Автор ЖК присвячує цілий 16 розділ докладному опису тих доказів, якими Костянтин побивав пілатників, що виступали проти Богослуження живою мовою. Розділ цей надзвичайно цікавий та цінний,—він подає нам всі докази, якими в IX віці боронили заведення живої мови до Богослуження. Я подам тут в перекладі цілий цей розділ, як найкращий матеріал для характеристики думок та ідей Костянтинових в справі Богослуження живою мовою.

«Коли Костянтин був у Венеції, з'бралися для боротьби з ним єпископи, попи та черці, немов вороння на сокола,—так образowo розпочинає своє оповідання автор ЖК¹⁶. «І підняли вони триязичну ересь, кажучи: Скажи но нам, чоловіче, як же це ти написав тепер книги для слов'ян і навчаєш по них, бо ж книг тих ніхто до того не писав—ані апостоли, ані папа Римський, ані Григорій Богослов, ні Єроним, ні Августин? ¹ Ми знаємо лише три мови, якими можна в книгах славити Бога: єврейська, грецька й латинська».

1. Св. Єроним (329—420), родом з Далмації, може слов'янин з походження, відомий перекладчик св. Письма на латинську мову. Св. Августин (помер в 430 р.), отець західної церкви, поділив св. Письмо на щоденні читання в церкві на цілий рік.

Так розпочали ці «ворони пилатники» триязычну проу. Костянтин завзято боронився й гаряче відповідав їм; свою відп в дь розпочав він перше логичними доводами: «Та чи ж Бог не посилає дощу рівно на всіх? Чи може сонце також не сяє усім? Матв. V. 45. І чи не однаково дишемо всі ми повітрям? І як ви не стидаетея признавати тільки три мові, наказуючі: всім іншим мовам та племенам бути сліпими й глухими? Скажіть мені,—чи ви хочете зробити Бога немічним, що не може цього (слов'янських книг) дати, або заздрим, ніби не бажає (те зробити)?»

Це був сильний богословсько-логічний доказ, дуже добрий для початку. По цьому Костянтин подає доказ історичний: «А ми ж знаємо багато народів, що мають книжки, і славлять Бога кожный своєю рідною мовою; відомі ось ці: вірмени, перси, авазги (абхазці), івери (грузини), сугди (сурожане в Криму, з містом Судак), готи, обри (авари), турки, хазаги, араби, єгиптяне, сури (сирійці) і багато інших». Це дуже цікавий список тих народів, що в IX в. мали Богослуження живою мовою¹; про переклади вірменський, грузинський, готський, арабський, єгипетський та сирійський я вже говорив: але виявляється, що були якісь переклади (ближче ми їх не знаємо) у авазгів (абхазців на Кавказі), сугдів в Криму, аварів, турок і хазар. Що до перекладів хазарських, то чи не були це ті «руські» переклади, які бачив Костянтин під час своєї хазарської місії в Херсонесі? Костянтин міг звати хазарами не тільки дійсних хазар, але й їх підданців слов'ян; ми вже бачили, що т. зв. Хазарська місія в дійсності була місія слов'янська. Принявши тут «хазарські» переклади за слов'янські, ми мали б в цьому давньому спискові народів, що славлять Бога живою мовою, також і слов'ян східних, головню киян. Переклади сугдів (сурожан) Костянтин міг бачити в Криму під час своєї Хазарської місії, там же міг чути й готське Богослуження (міг його чути й не далеко коло Олимпу, де жило трохи готів); з арабськими перекладами міг познайомитися під час своєї Сарацинської місії.

По цих доказах Костянтин переходить до св. Письма, і подає довгу низку цитат, які доводять, що св. Письмо

1. Акад. А. Соболевський в цім спискові замість сури дає русь, але прийняти таке читання нема підстав. Див. „Університетскія Ізвѣстія“, Київ, 1885 р., кн. 9, ст. 301.

не тільки не забороняє Богослуження живою мовою, а навпаки — пропонує його, як необхідний засіб поширення правди Божої. Всі ці цитати, які приводить Костянтин, подаю тут в перекладі; вони цікаві нам як матеріал, що ним вже в IX віці боронили проти пілатників живання живої мови в Богослуженні.

«Коли не хочете переконатися від цього (вищеподаних логично-історичних доказів), то пізнайте Суддю з св. Письма», каже Костянтин і починає з Псавтиря. «Давид виголошує, кажучи: Співайте Господеві, *уся*¹ земле, співайте Господеві пісню *нову*», Псалом 95¹; і знову: «Славте Господа, *уся* земле, співайте, веселіться і грайте», Пс. 97⁴; і вдруге: „*Вся* земля нехай поклониться Тобі й співає Тобі, і нехай виспіває ім'я твоє, вишній“, Пс. 65⁴; і ще: „Хваліте Бога, *всі* народи, і величайте його, *всі* люде“, Пс. 116¹, і: „*Усе*, що дише, нехай хвалить Господа“, Пс. 150⁶.

По цьому Костянтин переходить до цитат з Євангелія: „А хто прийняв Його, тим дав Він можливість дітьми Божими бути“, Іоан 1¹²; і той знову: „Не за цих тільки молю, але й за тих, що увірують в Мене через слова їхні, щоби *всі* були одно, як і Ти, Отче, в мені і Я в Тобі“, Іоан 17²⁰⁻²¹. А Матвій говорить: „Дано Мені *всю* владу на небі й на землі; ідіть же, навчайте *всі* народи, хрестячи їх у ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберегати все, що Я вам наказав; а Я з вами повсякденно до кінця віку, амінь“, 28¹⁸⁻²⁰. І знову Марко: «Ідіть по *всьому* світові, і проповідуйте Євангеліє *всім* людям; хто увірує й охреститься, той спасений буде, а хто не повірить, той буде засуджений; а знаки тим, хто увірує, такі будуть: моїм іменем виганятимуть бісів і говоритимуть *новими* мовами», 16¹⁵⁻¹⁷.

Бачив Костянтин, що його слухачі, запеклі триязичники, не дуже слухали його переконань. І слово філософа стало грізним, він перетворився ніби в старозавітного пророка і не побоявся кинути цілому триязичному соборові ось ці гострі слова: Говорить (св. Письмо) ще й про вас, законоучителів: „Горе вам, письменники та фарисеї, лицеміри, що заступаєте царство Боже людям: ви й самі

1. Як тут, так і далі підкреслення в текстах наше. Зазначення джерела і віршів також наше.

не входите, і не пускаєте тих, що хочять увійти“, Матвій 23¹³. І ще: „Горе вам, письменники, що взяли ключа розуміння (захопили дорогу до правди): і самі не входите, і тих, що хочять увійти, не пускаєте“, Лука 11⁵².

В кінці Костянтин нагадує соборозі найважливіше місце з Письма Святого про необхідність вживання в церкві живої мови: з I листа апостола народів Павла до Коринфян, розділ XIV, і подає дуже довгу цитату (5-40). Наводжу цілу цитату в перекладі. „Павло каже до Коринфян: «5. Я хочу, щоб усі ви говорили народніми мовами (γλώσσαις, язuky), а особливо, щоб пророкували; бо той більший, хто пророкує, ніж той, хто говорить чужими мовами, як що він не роз'яснює, щоб і церква навчилася 6. А тепер, браття, коли прийду до вас і говоритиму чужими мовами, то яку користь принесу вам, коли не говоритиму вам відкриттям, або значням, або пророцтвом, або наукою? 7. Бо ж і бездушне, що подає голос,—чи сопілка, чи гуслі, коли не подасть голосом ріжноти, як зрозуміти тоді пискання чи гудіння? 8. І коли навіть труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? 9. Так само й ви, коли почнете говорити незрозумілою мовою, то як же довідаються, про що ви говорите? Ви говоритимете на вітер 10. Багато в світі ріжних мов, і кожна з них має свої звуки 11. Коли я не знаю мови, то я буду чужинцем тому, хто говорить до мене, і він мені стане теж чужинцем 12. Так само й ви, коли дбаєте за духовне, то просіть, щоб збагатіти ними на науку вірних 13. Огож, хто говорить чужою мовою, нехай молиться, щоби міг вияснювати, 14. Бо коли я молюся незрозумілою мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода. 15. Що ж почати? Буду молитися духом, буду молитися й розумом, заспіваю духом, заспіваю й розумом 16. Коли ти благословлятимеш духом (цеб-то: розуміючи тільки сам) то як скаже престолюдин¹ «амінь» на твоє прохання, коли він не відає, про що ти говориш? 17. Ти добре вихваляєш, але другий не навчається 18. Дякую Богові

1. В слов'янській тексті „исполняя мѣсто неразумного“, в грецькій τὸν ἄνοητον, цеб-то туземця; так звали вчені греки місцевих поселенців з іноземців, котрими володіли, а планіше над котрими стояли вище своєю освітою. Див. Малишевський, „Тр.К.Д Ак.“ 1885 р. т. II, ст. 206.

м'яюму,—я говорю народніми мовами більше від вас ус'х
19. Але в церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, ко-
рисних і для інших, а ніж силу слів незрозумілою мовою¹
20. Браття, не будьте д'тьми на розум: майте злобу як
діти, але розумом будьте досконалі 21. В Законі написано.
«Говоритиму Я до цих людей різними мовами й різними уста-
ми, але й тоді не послухають мене», говорить Господь 22. Осъ
через те чужі мови не існують на ознаку (для привернення)
вірним, але невірним, а проповідь (пророцтво) не для невірних,
але для вірних 23. А коли зійдеться вся церква доку-
пи, і всі почнуть говорити чужими мовами і зайде
хтось невчений або невірний, то чи не скажуть такі, що ви
дурієте? 24. А коли всі проповідують (пророчествують), і
зайде хто невчений або невірний, то всі будуть його пе-
реконувати і всі його будуть розсуджувати 25; і тайни
серця його виявляться, і так, упавши він ниць, покло-
ниться Богові, визнаючи, що на правду з вами Бог 26. Що
ж почати, браття? Коли ви сходитеся, і кожний з вас
має псалму, науку, відкриття, чужу мову, вияснення,—не-
хай усе буде на збудування (на науку) 27. Коли хто гово-
рить чужою мовою, (говоріть) по двоє, або найбільше по
троє й по черзі, а один нехай пояснює 28. А коли не буде пере-
кладчика, нехай мовчить у церкві; собі нехай говорить та
Богові. 29. А проповідники (пророці) нехай говорять по
двоє по троє, а інші нехай пояснюють 30. А коли відкри-
ється що іншому, хто сидів, перший нехай замовкне 31.
Можеге по одному всі проповідувати, щоб усі повчилися
і щоби всі утішилися. 32. І духи проповідницькі коряться
проповідникам 33. Бо ж Бог не для безладу, але для спо-
кою, як то по всіх церквах у вірних (святих) 34. Жінки
ваші у церквах нехай мовчать; їм невільно говорити, але
нехай коряться, як і Закон наказує 35. А коли хотять
чогось навчитися, нехай питаються в себе вдома чолові-

2. Єпископ Никанор в праці своїй: „Общедоступное объясненіе
перваго посланія св. Апостола Павла къ Коринейнамъ“ вип. VII, Ка-
зань, 1892 р. ст. 102. в поясненні на це місце, пише: „Ап. Павелъ
научаетъ молиться не на чуждомъ языкѣ, а на понятномъ для всѣхъ,
такъ какъ въ противномъ случаѣ и самъ молящійся не участвуетъ всею
душею своею въ молитвѣ, а только лишь отчасти а другіе (малосвѣдую-
щіе мряне) и вовсе не могутъ принимать участія, потому что они не
могутъ даже откликнуться на возгласъ молитвы краткимъ молитвен-
нымъ: аминь, т. е. истинно, да будетъ“.

ків; бо сором жінці говорити в церкві. 36. Чи від вас слово Боже вийшло? чи у вас одних воно знайшлося? 37. Коли хто хоче стати проповідником (пророком) або духовним, нехай зрозуміє, що те, про що пишу вам, то заповіді Господні 38. А хто не зрозуміє, нехай не розуміє 39. Отож, браття, пильнуйте проповідувати, але не забороняйте говорити й народніми мовами 40. Нехай усе робиться по-божно та доладу».

І в самому кінці додає Костянтин ще цитату з листа ап. Павла до Филип'ян II: «І нехай кожний нарід визнає, що Господь Ісус Христос на славу Богу Отцю. Амінь». Так закінчив Костянтин свою славу оборону живої мови в Богослуженні.

Чи переконав він триязычників, тих пілатників, що повставали на слов'янське Богослуження? Певне—не переконав, бо проти Богослуження живою мовою найчастіше виступають люди не з релігійних переконань, але з переконань політичних. Богослуження живою мовою мало відродити слов'янський нарід до самостійного життя, а чи ж то було на користь латинникам, що сильно хорували на Пілатову ересь, і кривим оком поглядали на слов'ян?

«Цими словами—кінчає автор ЖК свій опис венеціанського диспуту—і іншими більшими засоромив їх Костянтин і пішов, покинувши їх». Пішов з важкою душею, ще зайвий раз пересвідчившись, що не можна переконати тих, які на диспут про потребу живої мови в Богослуженні приходять з наперед взятим упертим рішенням; таких темних пілатників нічим не переконаєш,—ні доказами чистого розуму, ні доказами св. Письма; для них раз набута звичка більша від користі для самої церкви...

Так Костянтин боровив слов'янські переклади та слов'янські Богослуження перед західним світом. Автор ЖК⁶ зазначає, що він привів тільки частину Костянтинівих доказів, а що той говорив на соборі й інші більші докази. Дійсно, св. Письмо має надзвичайно багато місць, які вимагають молитися всіма мовами, які освячують усі мови світа для церковного вжитку. Крім тих цитат, які зазначив Костянтин, можна б ще вказати, напр., хоча б такі: Діяння II. 4-11, X. 44-46, XIX. 6; лист до Колос'ян I. 23; Апокаліпсис V. 9-10, VII. 9-10, X. 11, XIV. 6; лист I до

Коринфян глази XII-XIII; з Старого Завіту: Ісаія II. 3, 3-4; XI. 9 10, Іез. XVII. 23; Псалом 71¹¹ і т. п. Про це ж говорить і відома наука апостола Павла до Колосян 3¹¹, що в церкві «нема ані паганина, ні жида, ані обрізанія й необрізанія, ані варвара, ні скифа, ані невільника чи вільного, але все і у всьому Христос» — в цій науці «заключалась и мысль о правѣ всѣхъ народовъ имѣть слово Божіе и Богослуженіе на своемъ языкѣ». ¹Отці церкви також часто зазначають, що в старі віки правила Богослуження ріжними мовами, напр. Іриней I. 10, Августин на Пс. 44²⁴, Василій Великий і інші.

Звідки автор ЖК міг так докладно знати про все те, що говорилося на венеціянськiм диспуті? Я такої думки, що Костянтин сам описав цей диспут, описав його на науку своїм учням; та й взагалі в той час була велика потреба в такому творі, де були б зібрані докази проти триязичної ересі; такий твір і склав Костянтин.

Борючись Костянтин з триязичниками, мусів він скласти й якусь статтю проти них; потреба в такiм творі була дуже великою, бо ж пілатники постійно допикали і св. братам, і їх учням, що вони правлять Служби не на святій мові. Я припускаю, що автор ЖК своїм дозгий 16 розділ: диспут з триязичниками в Венеції, власне і взяв з цього твору Костянтинового, що не дійшов до нашого часу. Та й звідки б автору ЖК було знати, що саме говорилося проти триязичників в Венеції, коли б не мав він готового твору Костянтинового? Коли ми допускаємо, що диспути проти невірних, нап. під час т. зв. Хазарської Мисії, брав автор ЖК з власного твору Костянтинового, то те саме мусимо допустити й для диспуту з пілатниками в Венеції. Цеб-то: Костянтин не тільки усним словом боронив свою ідею про живу мову в Богослуженні, але й писав в оборону її. Цікаво, що папа Іоан VIII в своїм листі до князя Святополка 880 р., дозволяючи слов'янське Богослуження, на опраздання того вживає тих самих доказів, яких вживав Костянтин на диспуті в Венеції; припускаю, що з писаного Костянтинового твору про триязичників покористувався Мефодій, боронячи слов'янське Богослуження на суді в Римі в 880 р., а його докази повторив коротко папа в листі.

1. Ів. Малишевський, „Тр.К.Д.Ак.“ 1885 р. т. II, ст. 383.

Був ще один твір, написаний проти триязичників, — це «Оповідання про письмена» ченця Хороброго. Здається, Хоробрий був учнем Мефодія, а тому дуже докладно знав боротьбу триязичників проти науки Костянтина; ось проти цих триязичників і написав Хоробрий свою гарячу оброну праці Костянтинової.¹

Х

Величним триумфом в боротьбі Костянтина й Мефодія з триязичною ерессю було благословення папою слов'янських перекладів. Як це сталося, які причини довели св. братів до Риму, а не Царгороду, які політичні причини примусили папу Адрияна II (867-872 р.) стати на сторону Костянтина, а не триязичників, про все це я докладно оповідаю на іншому місці, та тут спинятися на цьому не буду.² Прибуваючи до Риму, св. брати принесли з собою мощі св. Климента, одного з перших пап римських, а це спричинилося до великих урочистостей в столиці папській.

По закінченні урочистостей з св. мощами настали будні для святих братів в Римі: треба було добиватися благословення праці цілого життя Костянтинового, треба було випросити, щоби папа поблагословив переклади св. Письма та Богослуження на слов'янську мову. Потрібний ґрунт для цього був дуже добре підготовлений власне принесенням мощей св. Климента. Коли Бог відкрив мощі такого найсвятішого мученика, як св. Климент, власне нікому іншому, а тільки філософу Костянтину, то й останній мав бути святою людиною; а коли Костянтин був святим, то мусіла бути святою й праця його, така дивна на перший погляд—переклад св. Письма та Богослуження на живу «варварську» мову. Такий хід думок, здавалося, мав би запанувати духовенством римським. Так здавалося, але так не скоро сталося.

В Римі знайшлося не мало духовенства, що було рішуче проти слов'янського Богослуження. Триязична ересь, як ми бачили, міцно трималася в західній церкві, і брати стріли в Римі багато пилатників. Виявилось, що отримати благословення від папи на переклади зовсім не легко,

1. Докладніше про це див. в моїй праці: «Історія церковно-слов'янської мови» т. II., ст. 153-158.

1. Див. мою працю: «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність», Варшава, 1926 р., ст. 260—269.

—для цього потрібно було перше повести широку пропаганду нових ідей, чим і занялися св. брати.

Здається, що в Римі св. брати здобули собі також деяких сильних прихильників. Першим з них був відомий папський бібліотекар і державний секретар Анастасій (помер в 879 році), надзвичайно впливова людина свого часу. Анастасій був великим вченим і добре знався на грецькій літературі; певне тільки це останнє й зблизило його з Костянтином, з яким він близько зійшовся; могло, звичайно, зближати їх ще й те, що й Костянтин був колись так само при патріярхові Ігнатії його бібліотекарем, цеб-то секретарем. Можливо, що в сем'ї цього Анастасія якийсь час і жив Костянтин, пробуваючи в Римі.¹ Що Анастасій не раз бачився з Костянтином і той оповідав йому про знайдення мощей Климентових, про це виразно розкаже сам Анастасій в листі до єпископа Гавдерика, в розд. 1 і 3. Велике замилювання до грецької літератури звело Анастасія з Костянтином, про котрого Анастасій в своїх листах все висловлюється з великою пошаною. Треба думати, що цей впливовий чоловік,—а він же був папським секретарем,—помагав Костянтину в його стараннях добитися папського благословення на слов'янське Богослуження.

На стороні Костянтина, крім цього, здається, були ще й інші достойники. Був ним батько Анастасія, єпископ Арсеній, впливовий кардинал; можливо також, що Костянтинову справу боронили єпископи Гавдерик та Формоз. Єпископ Велитрійський Гавдерик (помер в 898 р.) так само добре знався з Костянтином; як видно з Листа Анастасія до Гавдерика, єпископ Гавдерик збирав відомости про св. Климента, бо хотів мати повний його життєпис. Ось через це він близько зійшовся з Костянтином, і слухав його оповідань про знайдення тіла св. Климента. На честь св. Климента єп. Гавдерик навіть вибудував в Римі надзвичайно гарну молельню (*oratorium domum*); взагалі, він не шкодував свого майна на справи, зв'язані з св. Климентом. Цьому Гавдерикові приписується авторство Італійської легенди, в котрій про св. братів оповідається з великою пошаною. Єпископ портуанський Формоз був людиною суворого монашеського життя, мужем сильного розуму; але, на жаль, занадто велике честолюбство зіпсуло

1. Див: „Журналь Мин. Нар. Просв.“ 1896 р., ч. 305, ст 181.

й його в той час, коли цим честолюбством були заражені всі вищі духовні достойники.

Отож, як бачимо, Костянтин мав собі прихильників і серед вищих церковних достойників. Вони, певне, й самого папу Адрияна II нахилили до св. братів, бо папа, як оповідають про те всі джерела, поставився до них дуже добре. Але таки в Римі було багато духовенства, котре зизом поглядало на ту новину, яку заводив Костянтин, і певне не один раз виступало проти Костянтина. І коли в Римі багато працював Костянтин, пропагуючи свою справу, то напевне ще більше те робило й німецьке духовенство, яке рило проти св. братів і гудило слов'янське Богослуження. Можна думати, що противників Богослуження живою мовою було в Римі більше, і що Костянтин зазнав і тут багато клопоту та неприємностей, поки справа його покінчилася успіхом.

Усі джерела оповідають про те, що і в Римі мав Костянтин завзяту боротьбу з триязичниками. Про це так оповідає нам ЖМ⁶: «Було багато людей, котрі гудили слов'янські книжки, кажучи, ніби ніякий нарід не може мати своїх книг (буквъ), а тільки євреї, греки й латиняне, по Пилагозім напису, якого в'н написав був на хресті Господнім. Таких людей папа назвав пилатниками та триязичниками і прокляв їх.» Про те саме тими ж словами розповідає нам і «Повість временних літ» під 898 роком, додаючи тільки іншу редакцію карі папської: папа наказав, що «коли хто гудитиме слов'нську грамоту, той нехай буде відлучений в'д Церкви, аж поки не виправиться».

Деякі джерела вказують нам на те, що для обговорення справи слов'янського Богослуження папа Адриян скликав в Римі якийсь собор, і Костянтин перед цим собором мусів боронити свою справу. Дуже цікавий опис цього римського диспуту Костянтина з триязичниками подає в 7 розділі т. зв. Моравська Легенда. „Папа—читемо тут—та інші церковні достойники докоряли св. Кирилові, нащо він відважився завести (на Моравії) співання Служб Божих слов'янською мовою і тим порушити постанови св. отців. Кирил смиренно відповідає їм, кажучи: «послухайте, браття та владки, сл'в апостола: «Не смійте забороняти говорити різними народніми мовами». Отож я,

установлюючи те, йшов за апостольською наукою, котрій ви противитеся». А присутні відказали Кирилові: «Хоч апостол і наказує говорити ріжними народніми мовами, алеж він цим не хотів, щоб божественні Служби співати власне тею народньою мовою, котрою ти установив». А коли з приводу цієї постанови сперечання між ними збільшувалися все більше та більше, тоді блаженний Кирил навів слова Давидові: «Та ж написано: *«Усе, що дише, нехай хвалить Господа»*. І коли *все, що дише, хвалить та величає Бога, на що ви бороните мені установляти співання божественних Літургій та Служб слов'янською мовою?* Коли б я м'г тому народові, як іншим націям, якось наче допомогти латинською або грецькою мовою, то я не заводив би того, що ви цілком відкидаєте; але я знайшов їх (мораван) повними невіжами й несвідомими в путях Божих, тому через благодатну ласку св. Духа, котрий натхнув мене, я докладно вивідав, що той спосіб, яким я навернув до Господа безчисленний нарід, єсть єдиний. Ось через те, отці та владики, уважно подумайте, чи варто змінити ту форму мого установлення». Чуючи присутні таке, дивувалися пильності та вірі такого великого мужа; по пильних нарадах вони постановили, що в тих землях, які Кирил навернув до Господа, церковні служби та Літургії повинно віднині правити по вищезгаданому порядку та мовою, як то Кирил встановив».

Як бачимо, Легенда дуже докладно й цікаво оповідає про римський диспут з триязичниками; опис цей такий докладний і такими живими фарбами змальований, що його трудно визнати тільки за легенду¹: в нім певне відбилося багато історичної правди. Що в Римі мусів Костянтин витримати добру баталію з пілатниками, про це говорить нам увесь хід Кирило-Мефодіївської праці. Триязичники німці, що завзято воювали з Костянтином на Моравах, не могли легенько здатися в Римі,—вони ж бо добре розуміли, що побіда Костянтинова в Римі, то побіда й на Моравах.

Але справу вирішив сам папа. Політичний момент голосно наказував йому не сваритися з слов'янами та греками, а тому папа порішив благословити працю св.

1. В 4 м розділі „Чеської Легенди“ те саме оповідання, але коротше.

братів. Звичайно, багато духовенства не погодилося на вирішення папи, і продовжувало гудити слов'янське Богослуження (бо ж то „базарна“, „варварська“, „проста“ і т. п. мова!). Проти таких непримирених змушений був папа вжити суворости, і може якась доля правди єсть і в тому, ніби він навіть прокляв запеклих пилатників, як свідчить ЖМ⁶.

Життя Наума в 2 розділі свідчить, що в Римі нові слов'янські переклади перевіряли, і це оповідання, можливо, близьке до правди. Папа переконався, читаємо в цій Житті, що праця св. братів—то праця Бога і „запропонував святим показати йому книжки, які вони переклали. Коли вони принесли їх до нього, папа ² став перевіряти їх надзвичайно пильно, звірюючи грецьке з болгарським; знайшовши все згідним та однозначним, він затвердив ці книги, оголосив їх вірними, та законними і наказав ввести їх для науки по всій Болгарії, щоб перейняти чистоту побожності.“

Як бачимо, справа благословення перекладів св. Костянтина не була в Римі легкою та скорою, як це поетично уявляє собі, скажемо „Болгарська Легенда“; ця Легенда в 3 розділі оповідає, що „коли папі показали працю їхню (св. братів), і коли папа побачив переклад св. Письма на болгарську мову, він від радості не знав, що й робити, і називав св. братів найрізніщими йменнями: батьками, найдорожчими синами, своєю радістю, вінцем віри, діяемою слави і прикрасою церкви“...

Пересвідчившись папа, що переклади зроблено добре, а перекладчики люде побожні, він нарешті поблагословив слов'янські книги. Це був величний момент не тільки в житті Костянтина, але і в історії цілої слов'янської культури: верховний голова західної церкви, сам папа римський визнав ідею св. братів—щоби Богослуження правити живою народньою мовою—правдивою, згідною з заповітами св. Письма, а самі переклади—достойними благословення. То був дійсно величний момент, коли нарешті слов'янську мову визнали рівноправною зо всіма іншими мовами, і нарід слов'янський з того часу „увійшов до числа вели-

1. Звичайно, перевіряв переклади не сам папа, а люде, що добре знали слов'янську мову; такі в Римі певне були.

ких народів, котрі славлять Бога своєю мовою“, як про-
рокувало „Життя Костянтина“. ¹

Отака була ересь триязичників, така була боротьба
їхня з працею та ідеями св. Костянтина. А чи ми в наш
час добре зрозуміли велику ідею св. Кирила, ту ідею, в
боротьбі за яку поклав він і життя своє? Чи не створили
ми чотироязичної ереси на зміну триязичної? Вирішення
цих питань не входить в задання оцей моєї праці,—це те-
ма для окремої студії.

Але дозволю собі на закінченні подати про це думку
славного історика російської церкви, проф. і акад. Є. Голу-
бинського. Він писав так:

„Неоднократно приходилось говорить намъ, что сла-
вянскій языкъ нашихъ богослужебныхъ книгъ называется
нашимъ собственнымъ далеко не въ собственномъ смыслѣ:
онъ есть славянскій, но не нашъ русскій, а болгарскій, и
въ отношеніи къ понятности весьма далеко не то, что
первый. Есть люди, которые смотрятъ на это обстоятель-
ство странными глазами, именно — которые видятъ въ
такъ называемомъ церковно-славянскомъ, или иначе—бол-
гарскомъ языкѣ богослужебныхъ книгъ какъ бы языкъ
къмъ то предназначенный для Богослуженія всѣхъ право-
славныхъ славянскихъ народовъ, подобно латинскому язы-
ку римской церкви. На самомъ дѣлѣ ничего подобнаго не
бывало, и болгарскій языкъ сталъ церковно-славянскимъ
или богослужебнымъ языкомъ и другихъ православныхъ
славянъ просто по волѣ и по винѣ самихъ этихъ наро-
довъ. Константинъ Философъ перевелъ для моравовъ гре-
ческія богослужебныя книги на ихъ моравскій языкъ.
Болгары, заимствовавъ книги отъ моравовъ, переложили
ихъ съ моравскаго на свой болгарскій языкъ. Другимъ
славянскимъ православнымъ народамъ, т. е. намъ съ сер-
бами, оставалось дѣлать то же самое, т. е. заимствуя у
болгаръ книги, перелагать ихъ на собственные народные
языки. Но ни мы, ни сербы этого не сдѣлали, а такимъ
образомъ и явился у насъ и у нихъ языкъ церковно-сла-
вянскій, или что то же оставленный безъ измѣненія бол-
гарскій языкъ богослужебныхъ книгъ. Есть люди, весьма
довольные этимъ обстоятельствомъ въ виду того, что цер-
ковно-славянскій языкъ доставляетъ множество словъ такъ

называемаго високаго слога, и что въ нѣкоторыхъ случаяхъ онъ даетъ возможность избѣгать тривіальности (напр. не называть Господа Господиномъ, какъ было бы по русски). Но первое изъ сейчасъ указанныхъ удобствъ, если только считать его удобствомъ, несомнѣнно доставлялъ бы и свой собственный русскій языкъ, ибо языкъ книжный скоро устарѣлъ бы противъ говорнаго, а второе удобство вовсе не имѣетъ той серьезной важности, которую ему усвояютъ, и все дѣло тутъ просто въ привычкѣ (какъ показываетъ примѣръ нѣмцевъ, французовъ и англичанъ); между тѣмъ мы, т. е. народъ нашъ не былъ бы обреченъ на то, чтобы слушать Богослуженіе на языкѣ далеко не совсѣмъ для него понятномъ. Причиной, почему не были переведены нами богослужебныя книги съ болгарскаго языка на нашъ собственный русскій, прежде всего, какъ мы увѣрены, была наша косность; затѣмъ другою и дѣйствительною причиною должно быть считаемо то, что нашъ языкъ, дотолѣ весьма мало письменный, не былъ обработанъ и приготовленъ для письмени, и что такимъ образомъ переложеніе на него представляло бы большой трудъ, требовавшій борьбы съ нимъ и его организаціи.

Церковное правительство наше домонгольскаго періода, вѣроятно, вовсе не поднимало мысли о томъ, чтобы перевести богослужебныя книги съ болгарскаго языка на русскій, ибо митрополитами нашими, которые могли бы поднять подобную мысль, в періодъ домонгольскій были почти исключительно греки. Но частныя попытки въ этомъ родѣ несомнѣнно бывали. Таковую частную попытку перевода на чистый русскій языкъ, на примѣръ, представляетъ собою так называемое Галичское или Крылосское евангеліе 1144 г.“

Литература. Якоісь окремої розвідки про триязычну ересь в науковій літературі ще не існує,—про цю ересь звичайно згадують побіжно, присвячуючи їй більше чи менше місця. Зазначу тут головніші праці, де можна знайти якусь згадку про триязычну ересь.

Калайдовичъ, Іоаннъ Ексархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 189-192; О. Бодянский, О времени происхожденія славянскихъ писемъ, 1855 р. ст. 53; „Кирилло Мееодіевскій Сборникъ“ М. 1865 р. ст. 24, 21, 35,

1. *Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, т. І ч. 2 ст. 287-288.—* Згадана Галицька Евангелія — це пам'ятка українська, як то показав акад. Ягіч в „Сборникъ“ т. 33-й 1884 р.

33, 57-58, 91-93, 245, 249, 252, 278-279, 286, 292, 294, 310, 314-315; *Бильбасовъ А.* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 331, 334, 342, 341-343, 348, 375 377; *Бильбасовъ А.*, ч. II ст. 86, 86^б, 87, 184-190; *О. Успенскій*, *Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ*, 1872 р. ст. 54-55; *Небосклоновъ 72-76*; *Вороновъ* в „Тр. К.Д. Ак.“ 1878 р. т. I ст. 207; *А. Вороновъ*, *Главные источники*, 1877 р. ст. 98-105, 221-222, 271 326; 313-314, XVI; *Голубинскій Е.*, *Исторія Русской Церкви*, 1881 р. т. I ч. II ст. 287-288; *Е. Голубинскій*: *Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители славянскіе*, див. „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ т. III ч. 36 ст. 173-176. *П. Знаменскій*: *Рѣчь на 6 апрѣля 1885 г.*, „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 360-370. — *Архангельскій* в „Учен. Записки Казанскаго Унив.“ 1885 р. ст. 12, 14-16; *О. Первольфъ*: *Славянскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ*, Варшава, 1885 р., див. „Меѳод. Юбил. Сборникъ“, ст. 5 20, 102; *А. Будиловичъ*: *Нѣскольکو мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв Кирилла и Меѳодія*, 1885 р., Варшава, див. „Меѳ. Юбил. Сборникъ“ ст. 36-37, 43-44, 46, 81-91, 92, 97, 98-100, 102, 103-104, 106, 114; *Малишевскій* в „Тр.К.Д.Ак.“ 1885 р. т. II ст. 115, 158-159, 196, 198-208, 380-401, 414-416, 526-529-533, 556; „Тр.К.Д.Ак.“ 1886 р. т. III ст. 582-584; *И. Ягичъ*: *Разсужденія Юкю Славянской и Русской Старины о церковно-славянскомъ языкѣ*, 1895, див. „Изслѣдованія по русскому языку“ т. I, ст. 303-305, 313; *С. П. Виллинскій*: *Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ*, див. „Лѣтопись ист. фил. общества при Новороссійскомъ Унив.“ т. IX, *Одеса*, 1901 р., ст. 102, 136-138; *Ks. Czajkowski* в „Przegląd Powszechny“ 1903 т. 80 ст. 191, 193-194, 401; *Pastrnek*, *Dejiny*, 1902 р., ст. 63⁴⁹, 70⁶³, 80-83, 93⁸⁸, 127 111-113, 126, 129; *K. Potkański*. 1905 р., ст. 28 33, 39-40, 46 47, 52-66, 101, 105, 117-118; *Др. Иван Франко*, *Св. Климент*, 1906 р., ст. 197; *Ks. J. Kruszyński*: *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, 1915 г., *Warszawa*, ст. 189-324; *Проф. І. Огієнко*: *Українська мова як мова богослужбова. Право живої мзи бути мовою церкви*. Тернів, 1921 р., *Wattenbach*, *Slavische Liturgie in Böhmen*. *О И. Успенскій*: *Константинополь въ послѣдніе годы IV вѣка*, „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополь“ за 1899 р. т. IV вип. 3 ст. 156-165. *Иванъ Корсунскій*, профессоръ Московской духовной академіи: *Переводъ I.XX, его значеніе въ исторіи греческаго языка и словесности*, *Св. Троїцька Сергієва Лавра*, 1898 р. ст. II+644+LXII; в „Визант. Временникъ“ 1898 р. т. V ст. 534 539. *І. Соколов* подає зміст цієї книжки. — *II. Юнгеровъ*: *Древніе переводы св. Писанія Ветхаго Завѣта*, „Православный Собесѣдникъ“, 1902 р, март. — *Библійскіе переводы*, див. „Энцикл. Словарь“ Брокгауза і Ефрона, півтом 6 ст. 672 696, 1892 р., тут і відповідна література. *Хр. Пападопуло*: *Творенія св. Іоанна Златоуста съ филологической стороны*, „Христіанское Чтеніе“ 1895 р. вип. II ст. 411-421.

Джерела: *Життя Костянтина* розділи 14-16, *Життя Мефодія* 6, 8, 10; *Повість* *времєнихъ лѣт*; *Легенди*: *Моравська* 5-7, *Болгарська* 8, *Чеська* 2; *Служба К. і М.* *Похвала К. і М.* (див. „Кир.-Меѳод. Сборникъ“; 1865 р. ст. 245, 249, 252, 286, 292, 294, 310, 315); *Сказаніе*

Храбра 6; „Слово Константина Философа“, див. „Извѣстія“ (стара серія) т. VII ст. 145-148. Докладну літературу про ці джерела подаю в своїй праці „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, Варшава, 1926 р., в розділі про джерела на ст. 30-62.

*Село Урле під Варшавою.
Серпень 1926 р.*

